

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО З. ІМ. ШЕВЧЕНКА
ЛЬВОВІ.

Ш

3310/1.2

Г. МОМІ

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч. ~~35680~~ 1.
98.310/II

72.
В.ВІННИЧЕНКО

ГВОЗДІ

КООПЕРАТИВНЕ ВВ. "ГЛХ"
ХАРКІВ-КИЇВ.

11.616

[891.78-32 (В. 1. 01)].

В. ВИННИЧЕНКО

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Дод. 345-28/4/8

ТВОРИ

Том I, кн. 2

98310

ГОЛОТА. БІЛЯ МАШИНИ.
„МНІМИЙ ГОСПОДІН“

Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР

Дод. 345-28/4/8

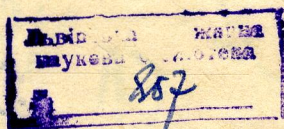

1946

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—КИЇВ
1923.

891.78-32

45(2-4u)5-6244

КИЇВ.

Державний Трест „Київ—Друк“, 8-ма друкарня
вул. Л. Толстого (був. Караваївська) Ч. 5.

Ц. У. Д. 2903.

1923.

1045. Тираж 3000.

ГОЛОТА.

Голота.

ПОВІСТЬ.

I.

Балачка потроху, як той вогонь без палива, затихла; всі замовкли і, наче прислухаючись до жалібного вітру в димарі, дивились на червоне світло полум'я з грубки-лежанки. В великій цій брудній хаті, що недурно звалася «чорною скарбовою кухнею», було вохко, холодно і занадто незатишно; пахтіло чимсь кислим—чи то намоклим кожухом, чи то старою капустою, чи то запрілими онучами. В вечірній тьмі, яку розбивало червоне світло полум'я з лежанки та жовтенький світ від невеличкої керосинової лампочки з розбитим і заліпленим жовтим папером склом, плавав синій дим, наче хмари, по-під стелею і гостро щипав у носі і за очі. Занадто вже незатишна була ця «кімната». Всякому видно було, що тут жили люде, яким не до затишку, що цю «кімнату» призначено не до бенкетів, не до втіх, а до захисту у негоду, щоб було де їсти і спати тоді, як не було «скарбової» роботи. До цього ж тут було все, що треба. Щоб спекти хліба, була здоровенна з пузатим комином піч, яка почина-

лась від дверей і займала мало не всю стіну; вздовж неї тяглася довжелезна лежанка з двома вмурованими казанами, в яких варився для цих людей «кандьор» і брудна юшка, яку тільки з завички звали «борщем»; вздовж стіни, що проти дверей, стояв довгий, нічим не вкритий стіл та довгі лави. Для спання од печі до стіни тягся довгий, широкий піл, на якому було накидано жужмом усякого шмаття. Вгорі була стеля; знизу—чорна, земляна долівка; в одній стіні—двері, в других—три-чотири дірки, що мусили бути вікнами.

Було тихо й сумно. По зеленкуватих шибках бив і шелестів дощ, наче хто знадвору посував по них віником; гудів вітер, та десь далеко глухо гавкала собака, одноманітно, рівно, без злості й захоплення вигукуючи: гав! гав! гав!..

— А чи не можна б там скоріше з вашою вечерею?—раптом промовив з переднього кутка Трохим своїм похмурим, здушеним голосом і злегка повернув голову до печі. Очі йому, як і раз-у-раз, дивились убік; тонкі сині губи з ріденькими невеликими вусами були тісно зложені, і з усього худого, гострого обличчя його, кольору мідяного п'ятака, з густим ряботинням, виявлялась здержана, зла нетерплячка.

— Бо йому вже на музики час іти!—роблено-байдуже, з захованою посмішкою додав Андрій, лежучи з краю на полу, спершись на лікоть і похитуючи ногою в чоботі «бутилкою». Трохим тільки мовчки блиснув на його своїми чорними, гострими, як дві голки, очима і знов зупинив свій погляд десь в кутку на полу.

— Всти-и-гне!—байдуже, не озираючись, промовила Килина і, витерши руки об поли, взяла з лави велику, як лопата, дерев'яну ложку—

полоник—і почала мішати в казані, з якого клубками виходила пара.

— Подай сіль, Маринко!—додала вона, не повертаючи голови.

Маринка покинула совати в грубку соломую, що купую чежала перед лежанкою, і кинулась до лави. Схопивши сіль у чорній, з одбитим краєм, ринці, вона повернулась і поспішаючись понесла її Килині,—але, спіткнувшись на півдороги, махнула рукою і простяглась на долівці, далеко одкинувши від себе ринку, що розлетілась на черепки. Не встаючи зовсім на ноги, вона підняпа своє худе, бліде личко з маленькими очима, в яких і так завше світився страх, а тепер дивився цілий жах, і мовчки, піднявши злякано брови, стала дивитись на Килину. Та ж, тільки безсило пустивши руки вздовж тіла, озирнула її, стиснула плечима і, чи то з жалем, чи то з незадоволенням, промовила:

— Чи ти з розумом, дівчино? Летить, жеться, наче її хто в шию штовха...

Маринка все так же мовчки, не зводячи широко розплющених очей, дивилась на неї. Килина ще раз стиснула плечима і, поклавши ложку на лежанку, почала збирати розсипану сіль, а Маринка одповзла до лежанки і почала совати в грубу соломую.

— Що, посіяла?—добродушно всміхаючись, промовив дід Юхим, підходячи до лежанки з своєю набитою тютюном, закоптілою й обмотаною посередині дротом, люлькою.—Не жалієш панської соли, га?—присідаючи до грубки і дивлячись на Маринку своїми ще молодими, карими очима, під якими висіли два зморщені міхурчики, спитався він. Вогонь заграв на круглій лисині і сивуватій бороді з закуреними тютю-

ном жовто-зеленими вусами, на рівному тонкому носі і, перескочивши з його, облив своїм жовто-червоним кольором невеличке, худе тільце Маринки в якійсь подраній, великій кохтині, з босими, брудними, синіми й порепаними ногами, з дитячими ще руками. Вона, як винна, боязко всміхнулась і трохи відсунулась, даючи місце Юхимові.

— Дарма, дарма... сиди... вари... Я ось тільки люльку запалю та й тікатиму...—вибіраючи соломинку, промовив він своїм гунявим голосом. (Як він говорив, то здавалось, ніби він попав у хату, повну димом, і позатулював собі ніздрі. Крім того «к» він зовсім не вимовляв; скоро доходив до цієї літери, так його наче хто за язик шарпав у той мент). Соломинка знайшлась. Запаливши її, він підніс до люльки і, притоптуючи тютюн коротким, з покаліченим нігтем пальцем, почав напружено й пильно смоктати. І смоктав він так старанно, так голосно, що де-хто аж задивився на його; навіть Килина, повернувши свою горду, темно-русу голову з поважно серйозними, сірими очима, дивилась згори на люльку. Тільки Трохим у своєму кутку «під богами» та ті, що спали, або так собі лежали на обгорнутому напівтьмою полу, не рухались і не звертали на його уваги.

— Горить, а?—смоктнувши в-останнє, звернувся дід до Маринки і ласкаво простяг до її голови руку. Але Маринка злякано одхилилась і, мов захищаючись, підняла лікоть.

— Та чого ти, дурненька!—усміхнувся він,—я погладити тебе хотів, а ти боїшся... Залякана!—підводячись, сказав він до Килини. Та махнула безнадійно рукою.

— Я вам кажу—таке затуржане, таке заля-

кане,—промовила вона з жалем,—що аж сумно дивитись. Вже от скільки я тут... вже от з півроку... ніколи їй нічого... і пальцем не торкнула. А от... боїться та й годі. Чисто як те цуцення...

— Тут її Горпина, що перед тобою була, дуже била. Та що хочеш?... Без батька, без матері, яке вже воно буде. Пожаліти—то мало хто догадається, а штовхнути нікому не важко. Да-а. Сироті у наймах не весьолая припорція...

— Та то вона Трохима так боїться!—гукнув з полу Андрій своїм дзвінким, молодим голосом.—Він її свататиме, як виросте. Боїться, щоб не ревнував...

Дід Юхим мовчки глянув на його і поволі одійшов до столу, позиркуючи мимохідь на Трохима, який, зачувши своє ім'я, хутко обвів всіх очима і знов, тарабанячи пальцями по столі, став дивитись на піл.

— Щипає він тебе?—моргаючи в той бік, де лежав Андрій, усміхнувся Юхим, звертаючись до Трохима.

— Хай скавучить, не вкусе!—похмуро всміхнувшись, бовкнув той, не підводячи очей.

— Х-м... Не вкусить...—прогунявив роздумливо Юхим.—А як укусить?... скавучить, скавучить та й гризне... А?..

— Та й дивно було б, як би не погризлися!—вмить озираючись до них, незадоволено промовила Килина.—Старі, а ще й собі...

— Хе, хе, хе!..—весело засміявся Юхим, одхиляючи трохи назад свою лису голову.

— Та їй богу! Наче малі: підцьковують, та й підцьковують!

— Та хай поб'ються, дурна!—скрикнув Юхим.—Чоловік тоді й живе, коли б'ється...

— Еге! «тоді й живе»...

— А то ж! І кров горить, і думка літає!.. Хоч видно, що чоловік... Я, як був молодим, так не було того тижня, щоб не бився з кимсь. А тепер хоча на других подивитись...

В цей мент на дворі біля хати зачувся якийсь сміх, гомін, тупотіння ніг, яке незабаром переїшло до дверей, а там і в сіні.

— Мабуть Софійка з хлопцями з села вертаються...—прислухавшись, промовив Юхим і, позіхнувши, почав довбатись в люльці.

— А ге-ей! Приймайте гостей!—голосно, весело залунало у сінях. Двері розчинились, і в хату спершу влетів сивий, великий клубок морозу, за ним сірий пес Тікай, а вже за Тікаєм, регочучись, перебиваючи одне одного, засапавшись, вбігли Софійка, Кіндрат і Гриць.

— А ви вже вечерю?—озираючись на всі боки, заговорила швидко-весело Софійка, на ходу розв'язуючи велику хустку й підбігаючи до полу.—А тут сплять? Ой, матінко! Сьогодні неділя, а вони сплять!.. А у панів, господи, гостей, госте-ей!.. Некипажів тих повен двір, як на ярманку!.. А комнати аж горять!.. Варять, печуть.. Таке там на білій кухні, аж страх!.. А нас і не кличуть!.. Усі кучері на тій кухні, а до нас чортів задаваки й не плюне ні один... Пхи!.. Чорт їх бери!.. Ми й так погуляли! А знаєш, Кирино, що нам було на селі?.. Цить, Грицю, не кажи... Хай покортить!..

Зроду жвава, вона сьогодні була ще жвавіша, якось нервово жвава. Краплини дощу блищали на її довгих, білявих віях, на бровах, на повних рум'яних від холоду щоках, густо засіяних, надто коло носа, ластовинням, одблискували й наче сміялись разом з її синіми вузькими довгими очима, разом з губами, які якось

так високо підіймались, що видно було не тільки рівні білі зуби, але й червоні ясна. Але це було навіть мило у неї. Скинувши дрантиву, стару, поживклу свиту, вона раптом вистрибнула на піл і почала шарпати й тягати якусь людину, що лежала, прикрившись кожухом. Людина заворушилась, захрипіла і глухо закашлялась, підскакуючи і соваючи ногами.

— Ой! Це дядько Панас!—зареготалась Софійка і, перескочивши через його, нахилилась над якоюсь чорною кучею свиток, з-під якої вже давно чулось придушене шепотіння й хихикання, і почала давити її руками. З-під кучі визирнула голова з невеличкими вусами і, озирнувшись навкруги, зупинилась на Софійці.

— А тобі чого?—хрипло спитала голова.

— А до вас! Приймете? Чи вам і без мене тісно?

— Та нащо ж свиту тягнеш? Ти!.. Софійко! Та ну!.. А диви!.. Тю, дурна!..

— Сьогодні неділя! не можна спать!—тягнучи за свиту, серйозно відмовила вона, але в цей мент свита вирвалась і Софійка, поточившись, захиталась і з веселим сміхом упала на якусь жіночу постать, що лежала тісно обнявшись з хазяїном голови. Перекотившись через неї, вона лягла між ними і почала жартовливо обнімати парубка. Але, глянувши якось до столу, де щось живо оповідав Гриць, вона раптом стурбовано схопилась, зстрибнула з полу до-долу так, що аж загуло, і, підбігши до Гриця, стала пильно прислухатись до його мови. Гриць, звертаючись здебільшого до Трохима, або до діда Юхима, щось весело оповідав, голосно своїм звичаєм регочучись і закидаючись всім великим своїм станом назад. Чорний чуб його, рівно під-

стрижений на лобі, тоді кудовчився; широке, засмажене сонцем і негодою лице наливалось кров'ю, ніби він підіймав якусь велику вагу; трохи лупасті очі ховались у зморшках, а з широких грудей, на яких теліпався засмальцьований піджак, голосно, як з величезної порожньої діжки, вилітало: «гу-гу-гу-гу!.. «го-го-го-го!» Біля його стояв Кіндрат у своєму чудернацькому жупані, якого він купив у старого Хаїма за 20 коп. і який приходився йому станом як раз нижче сутулих плечей; стояв, заклавши руки за спину під полами свого жупана і, виставляючи до світла зелену плісову жилетку з перламутровими гудзиками, всміхався своєю тихою, добродушною усмішкою. Правда, він завжди так всміхався, кого б і що б не слухав; хіба вже бачив сльози, або велику лайку, то робився серйозним: тоді його тонкі губи складались тісно, а довгобразе, прищувате обличчя з довгим гострим носом і маленькими сіренькими очима дивилось пильно, напружено й збентежено. Слухаючи Гриця, він водив очима з Трохима на діда, з діда на Гриця, з того знов на Трохима—хто в той час говорив—і добродушно посміхався. Трохим слухав, не дивлячись ні на кого з своєю звичайною, скривленою похмурою усмішкою, тарабанячи чорними від бруду й праці пальцями по столі; дід Юхим поблискував своїми молодими в михурчиках очима і, поглажуючи бороду, іноді перепиняв оповідача. Килина й Маринка порались біля лежанки, а Андрій все так же лежав на полу і похитував своїм блискучим чоботом.

— Та, брат, як не учепиться до його, а той як не крутне нею, як не заколотиться у хаті!.. Я до їх...

— Та брешеш! От же й брешеш!—раптом перепинила Гриця Софійка, що з якимсь напруженим струбованням слухала і зараз же, звертаючись до Трохима, то до діда, хутко заговорила:

— Зовсім не так... Бо він став уперед чіпляться до мене...

— Та я ж кажу...

— Кажеш, та не так! Він усе хотів, щоб я сама сіла коло його, а мені що? Пхи!.. Удивительно!..

Гриць, що стояв і, кумедно застигши, дивився на Софійку, як вона говорила, на цьому слові наче прокинувся—спершу зареготався, одкинувшись назад, потім від задоволення кинувся на неї й жартовливо почав душити її, не звертаючи уваги ні на Софійчин веселий крик, ні на увіщання Юхимові, ні навіть на поважне шарпання Кіндрата, що ще ширше усміхався.

— Тю, скажений!—засапавшись, вирвалася нарешті Софійка. Кров ударила їй в лице, ніздрі маленького носа ходили ходором, груди хвилювались під синьою з червоними гудзиками кохтиною; вся вона невеличка повна пашіла здоров'ям і життям.

— Та говоріть же хтось!—нетерпляче крикнула від печі Килина.—Почали та й...

— Та коли ж цей... дурмануватий... Ну, та й той... Ну й почав він чіпляться до мене...

— Хто?—зачулося з полу від розбурханої парочки, що знов укрилась свитами й тільки визирила притуленими одна до одної головами.

— «Хто»!—хутко озирнувшись до них і знов повертаючись до всіх, скрикнула Софійка.—Та той же... Цибатий! Задається так, прямо хоч куди. Я, мовляв...

— Іван, чи Хведір?..

— Та вже ж Хведір!.. Іван, той нічого.. Той плохий собі. А той несеться, як жидівський гиндик... Пфа! Я, мовляв, багач, а ви що? Голодрабці!..

— Так і казав?—встромивши на мент в Софію свої дві голки-очі, бовкнув Трохим, знов нахилиючи своє мідяне, подзюбане лице до столу.

— А то-ж! «Я, каже, хазяїн!»—весело скрикнув Гриць.

— «А ви гольтіпаки, голодрабці!»—підхопила Софія.—«Чого, каже, сюди ходите? Забірайтесь на свою економію!»...

— А ви ж їм що... кісткою в горлі стали?—прогунявив Юхим, знов виймаючи люльку з своїх латаних і перелатаних «бруків», як він називав свої штани, з того часу, як сам пан власноручно виніс і віддав йому їх у вічну власність.

— А я знаю? Каже: «у вас є свої дівчата», а сам до нас чіпляється... Тільки ми прийшли, він став лізти до мене... А мені що? Удивительно! Мені що багач, що голодрабець—все одно. Правда? Пхе! гулять все одно з ким!..

— Та чого ж ви завелися?—роблено і позаючи, спитав Андрій, сідаючи на полу і пацаючи ногами.—Того, що він багач?

— Ба ні! А того—що він дурень!

— То б то хазяйський син та дурень?—муркнув Трохим, дивлячись у стіл і єхидно всміхаючись.

— Го-го-го!—зареготався Гриць.

— А ну, ще на копійку—зневажливо й холодно всміхаючись, промовив Андрій.

— Тю! трясця б вам в живіт!—скипіла Килина, нервово встаючи й кидаючи злісно картоплю в макітру.—Ніколи не дадуть договорити! Прямо чорти і більше нічого!

— Гу-гу-гу! — ще голосніше загув Гриць і навіть з великої втіхи насів на Кіндрата, що добродушно всміхався собі, й почав душити його.

— Грицько! Покинь! — бовкнув Трохим: — дай, хай говорить...

Гриць зараз же покинув і, навіть обнявши Кіндрата, сів лагідно разом з ним на лаву і промовив до Софійки:

— Ну, говори, удивительна. А то я буду говорити.

— Та сиди краще там! — почулось з полу. — Говори, Софійко!

— Та що говорить? Я йому втерла носа, щоб не задавався, а він... почав битись.

— Е?

— Їй-богу. Як дала йому од-коша, так він зараз же почав щось одному, другому «ши-ши-ши» на ухо. А ті, звісно, кому греші його милі, почали зачіпати нас... А я на злість... Начхать на самого Хведора й на його гроші. Узяла та й обняла Хомченкового Сидірка. А він, наче скажена собака вкусила його, як схопиться... «Забірайтесь, каже, голодрабці!»! А я йому: «хоч голодрабці, та не грабили нікого; а хазяйські сини — й не голодрабці, так граблять до голого тіла». Він до мене... А мені що? Пхи! Начхать я хотіла! Узяла та й пхнула на всю руку... А він тоді і вдарив. Ну, наші хотіли вступиться, — та не дали...

— Насилу, брат, втекли! — скрикнув Гриць. — Прямо... як чорти лізуть...

— А вдарив катюга дуже, — весело додала Софійка, сміючись, — аж досі болить!

— Х-м... Воно раз-у-раз болить, як б'ють, — іронично вставив Юхим, набіраючи люлькою тютюн із долоні.

— Та-а-а...—потягуючись, встав Андрій з полу і, позіхаючи, підійшов до столу.

— А може не так?—з веселим задором кинула йому Софійка.

— Не чіпай його, він теж хазяйський син!—муркнув Трохим.

— То що?—здержуючись, зневажливо спитав Андрій. На молодому, вкритому ще ніжним пухом, лиці його почав розливатись з-за шиї рум'янець.

— То нічого,—всміхнувся Трохим.

— Битиме?—крутнулась до Андрія Софійка.

— А то пожаліє, думаєш? — зареготався Гриць.—Ого! Хазяйські сини, брат, голодрабців не люблять...

— А ти таки справедливий голодрабець!—зачувся з полу жіночий голос.

— О! Хазяйська дочка обізвалась!

— Хто? Санька—хазяйська дочка?—підняв брови Кіндрат.

— А чим би вона не хазяйська дочка?—встаючи, промовив Юхим.—Півтори кози на припоні, у запічку квочка на трьох бовтунах, сама взута, аж п'ятами світить... Ще тобі не хазяйка?

— Ой, діду, хто б казав ще!—крикнула Санька.—Бодай вже з такими хазяїнами, як і ви!

— Оттак!—усміхнувся дід.—А хіба ж я не хазяїн? Хе-хе-хе! За пазухою такого худоби, що й пана Гаврильчука переможу!..

— Ой, господи!—зітхнула Килина.—Як вже мені в печінках сидить ваша лайка, так і ну його к чорту!

— Нічого, дівко!—присідаючи знов до грубки, заспокоїв її Юхим.—Полаємось та й поб'ємось.

— А вас би першого!

— Мене?

— Та вже не мене...

— Ні! Мені ось що дивно:—озираючи всіх гострим, насмішкуватим поглядом, промовив Трохим.—Чого це так—хазяйські сини, та по наймах тиняються? У голодрабців хліб одбивають...

— То-б то, синку: «навздогад буряків, щоб дали капусти»?—озирнувся, сидячи, Юхим.—Чи не голодрабці й ми собі, благослови нас, господи? Хе-хе-хе!...

— Та вже до вас не пішов би позичать,—кинув Андрій.

— У самого багато?

— А багато!

— Диви,—хитнув головою Трохим.

— Може б і нам ще позичив?

— На вічне оддання?

— Так ти ж—хазяїн!

Андрій повернувся, щоб щось сказати йому, але махнув тільки рукою і підійшов до полу, де порпалась Софійка. Де-хто засміявся.

— Ні, він нас і так почастує,—весело, насмішкувато промовила Софійка, складаючи свою кинуту свиту.—Правда, Андрію?

Андрій нічого не промовив. Рум'янець все більше розливався йому по лиці і вже виразною смужкою доходив до носа і червонив лоба. Тонкі, золотисті брови його все більше хмурились, а верхня, задерта трохи вгору губа почала здригатись. Чисте, молоде, хлопчаче ще обличчя його з ямкою на підборідді і з золотими кінчиками кучерявого, ясно-русого чуба було напружене й збентежене.

— Почастуєш? А?—засміялась Софійка.

— Од Хведора мало дістала, дак ще й від

Андрія хочеш?—байдуже промовила Килина від лежанки.

Андрій хутко, пильно подивився на неї, потім звернувся до Софійки й промовив:

— А хочеш, дам зараз на горілку?

— Хочу!

— Та бреше! Не дасть! Задається!—зареготався Гриць.

— Брешу?? Так от же... На!..—палко, гордо крикнув Андрій і, рішуче кинувшись до кишені, витяг гаманець, поколупав у йому і, витягши де-кілки монет, подав їх Грицеві. Той здивовано подивився на його, але гроші взяв і зараз же почав рахувати.

— А багато?—зазираючи через плече йому, спитав, підійшовши, Юхим.

— 55 копійок.

— 55? Х-м... Що ж за їх можна вистругати?—замислився дід.—Тільки, значить, понюхати та облизатися?

Андрій знов мовчки розстібнув гаманця і став колупати в йому, але вже не з тим посміхом і запалом, що раніше.

— Скільки там?—похмуро кинув він до Гриця.

— Ха-ха-ха!—зареготався Трохим.—Ховайте скоріше ті, що дав, бо одбере.

Андрій спалахнув і зненависно подивився в той бік, де сидів Трохим.

— Та плюнь на його!—миролюбиво взяв Андрія за лікоть Юхим,—він тільки так собі... дращиться... з тебе... От сядьмо собі тут... О!.. Ти хочеш нас частувати? Х-м... Нас... один, два, три, чотирі... одинадцять чи дванадцять чоловіка... пів кварти на всіх? Чи по чарці хоч буде? Стій, стій... хіба я кажу, щоб ми всі понапивались, як свинюки? От тобі й маєш. Чарку, другу... от і

харащо! Да-а... А коли нема́й по чарці, то чи стоїть гроші кидать по дурному? Так уже карбованця кинь їм межи зуби та й ще прикажи до цього: «Нате, мовляв, та знайте мою ласку!».. О... Оце я понімаю. А як, виходить, що тільки, значить, подражнити, дак і заходу жаль.

Дід Юхим пильно скоса подивився на Андрія, що знов, хапаючись, колував у гаманці. Винявши звідти ще скількись монет, він гордо подав їх Грицеві й додав:

— На всі.

Гриць подивився на Андрія, на Юхима і знов на Андрія, що держав гроші. Потім, все-таки не зовсім довіряючи, взяв монети і, здвигнувши плечима, озирнувся до Софійки й Кіндрата, що пильнували всього того.

— Не вірять!—моргнувши Андрієві на Гриця, усміхнувся Юхим.

— Та цілого, брат, карбованця дав!—крикнув Гриць, перелічивши гроші. Потім, махнувши у себе над головою кулаком, крутнувся, кинувся до полу й почав хутко одягатись.

— От тобі й хазяйський син!—гукнув він до Трохима з таким виглядом, який ніби говорив: «я ж тобі казав, який це чоловік!»

Але Трохим тільки міцніше стулив зуби, через що усмішка здавалась тонкою, як кінчик добре виклепаної коси. Гриць одягся і, на ходу підперізуючись, весело побіг з хати.

В кухні затихла, потім знов зачалась балачка, але Трохим вже не мішався: він мовчки сидів і постукував пальцями по столі. Зате Андрій якось занадто вже розвеселився: балакав, жартував, ганявся за Софією і дзвінко, як хлопчик, реготався на всю хату. А рум'янець ще більше червонив йому щоки і наче визирав з живих очей, які стали ще живіші і блискучіші. Він навіть почав вчити Тікаю стояти на задніх лапах, але зараз же покинув і знов завів цілий гармідер з Софією.

Солома в грубці спалахнула веселим полум'ям, з казана здіймалася все густіше пара і, лоскочучи роздратований апетит, розходилася по хаті і змішувалася з димом в якийсь особливий, гострий дух. Навіть Тікай не витримав його сили і став пильно дивитись до Килини, замість хвоста ласкаво покручуючи всім задом. Але Килина навіть не помічала його. Вона задумливо, дивлячись кудись за мисник своїми великими, спокійними, як у вола, очима, мішала у казані і, здавалось, нічого не бачила, навіть Андрія, який чогось все спинявся біля неї і навіть ненароком торкався її поважної дужої постаті. Вона тільки злегка одхилялась і все дивилась за мисник.

А Тікай все не зводив з неї очей і крутив задом.

— Пішов!... Ти!... — тихо проганяла його Маринка, махаючи жмутом соломи. Але він нашвидку озирався на неї, ступав убік де-кілька ступнів і знов уважно дивився вгору до Килини, мов від цієї його пильності залежала вся справа з вечерею.

— Та палицею його! — порадив Кіндрат Маринці, але та несміло глянула на його і, знов

махнувши на Тікаю соломою, повернулась до грубки. Трохим, мов виведений з задуми, подивився на них і, довше зупинившись на Тікаєві, раптом усміхнувся і встав з-за столу. Повернувшись спиною до лежанки, він одломив шматок хліба від окрайця, що лежав на столі і, сховавши в кишеню, підійшов до грубки. Сівши до вогню і піднявши солому, він прутиком знайшов велику жарину і підкотив її до самого краю грубки. Потім з тою ж мовчазною усмішкою поманив до себе Тікаю і, одломивши де-кільки невеличких шматочків хліба, почав кидати їх тому в рот. Тікаю покинув платоничне поглядання вгору і залюбки повернувся до Трохима; з голосним плямканням роззявляючи рота до шматочків хліба, зручно хапаючи і в один мент ковтаючи їх, він привітно виляв задом і пильнував кожного Трохимового руху.

Софійка й Андрій покинули видирати одне у одного червоний пояс і разом зо всіма стали дивитись на Трохима, який непомітно накрив жарину одним шматочком хліба, другим підняв її і, хутко заліпивши її обома шматочками, кинув Тікаєві. Той аж зубами плямкнув, роззявляючи рота і хапаючи доволі великий шматок. Крутнувши вдячливо задом, він смаковито заплющив одно око і з тріском розкусив хліб, але зараз же голосно завищав, викинув його з рота і з жалібним, болісним скавучанням забігав по хаті.

— Ха-ха-ха!—зареготались з полу.

— Хе-хе-хе!—гуняво засміявся Юхим, з задоволенням слідкуючи за Тікаєм.

А Трохим стояв з прутиком у руці і, не міняючи своєї усмішки, все так же мовчки дивився на пса, що побігавши забився під лавку і почав голосно скавучати.

— А тобі собака хату зайняла?—гнівно звернулась Килина до Трохима:—тебе б вогнем погодувати!

— А думаєш, не годували?—не дивлячись на неї і все таки однаково всміхаючись, бовкнув він і рушив до столу.

— «Годува-а-ли»!—перекривила його Килина.

— Та ще й як!—раптом озираючись, зиркнув він до неї очима і з такою невимовною злістю зареготався, блиснувши рядом білих зубів, що Килина тільки задивилась на його, поширивши очі.

— Хе-хе-хе!—піддержав його дід Юхим, слідкуючи за Софійкою, яка нахилилась до Тікає і, ніжно милуючи його, силкувалась утішити його ласкавим голосом.

— Поцілуй його, а він тебе, то будете родичі...—насмішкувато порадив Трохим.

— Ух, ти!—встала і гнівно зміряла його з ніг до голови Софійка:—чистий вовк!

Довгі сині очі її з довгими білявими віями горіли обуренням і гнівом, а веселі, трохи товсті губи аж побіліли з роздратовання:

— Як би могла, я б тобі показала,—додала вона, нервово одходячи до полу.

— Е! як би ж то!—хитнув ніби сумно головою дід Юхим.—Як би то можна було подужати дужчого за нас! А то горе, що тільки слабшого!...

— А ви теж! піддражнюють!—кинула до його Софійка, сідаючи біля Андрія, який знову ліг на піл і ні словом не обізвався на сцену з Тікаєм.

Дід Юхим хотів щось одмовити, але в цю хвилину у сінях зачулось якесь шарудіння, наче хто мацав руками по стіні, потім одчинились двері й до хати вступив прикащик Халабуда. Не здійсмаючи своєї «каракульної» шапки, поважно заклавши ліву руку в кишеню свого зимового,

теплого піджака, що зверху був покритий чорною шкірою, а правсю чистячи своїм звичаєм ніздрі і поглажуючи чорні, кучеряві вуса і коротеньку круглу бороду, він наче вплив у хату. Вузькі, довгі очі його дивились м'яко, добродушно, а все обличчя його з широким носом, з великим ротом, з низеньким лобом, обличчя, яке, здавалось, хтось, узявши за одстовбурчені вуха, дуже ростяг та так і залишив, виявляло якусь хитру тихість. Ступивши де-кільки кроків, він зупинився, понюхав повітря і, хитнувши головою, добродушно сказав:

— Ну, та й воздух же!... Без сомненія, настоящая фіалка... Х-хе!

— Яка хата, такий і воздух,—спокійно сказала Килина. Не дивлячись на його тихість, як тільки він вступив у хату, всі зразу замовкли і ніби напружились. Трохим насупився, дід Юхим зробився поважніший, Кіндрат стулив губи й одійшов до полу, навіть Софійка втихла й заспокоїлась. На Килиніну відповідь Халабуда тільки мовчки подивився на неї своїми очима, що визирали з-під густих, кучерявих брів, як з-під стріх, і почав гладити вуса й чистити кінчик носа. Потім заклав руки назад, нахилив голову, подивився на калоші і, знов підвівши голову, звернувся до хлопців, м'яко вимовляючи:

— Завтра ж... хлопці... той... не забувайте: весь той гній, що перед стайнею, нада вивезти аж геть за Косу Межу.

— Увесь?—бовкнув, не дивлячись на Халабуду, Трохим.

— Єслі мало буде, знайдем ще... Затрудненія не будеть...

— Мало?—скрикнув Гриць.— Та там, дай боже, за два дні перетаскати!

— Ну-ну, повідім, повідім... Ну, а той... як його... мм..

Він наче забув і, знов нахиливши голову, став пригадувати.

— Ага! Килино! Ганна, кажись, одходить скоро. Место ослобоңується. Може б стала?

— Це прачкою на білу кухню?—спитала Килина. Андрій гостро глянув на Халабуду, пстім на Килину і прудко перебіг по всіх очима. І помітно було, як по цих Халабудиних словах всі якомсь надто пильно стали прислухатись і дивитись на Килину.

— Да, прачкою...—байдуже водячи очима по стінах, потвердив Халабуда, не дивлячись на Килину і наче мало цікавлячись її відповіддю.

Килина ж нічого не одмовила, а замість того підійшла до мисника й почала виймати миски, ложки й готувати до вечері.

— Ну, що ж ти?—пильно роздивляючись на сволюки в стелі, спитав він.

— Не хочу!—твердо й рішуче промовила Килина, поважно проходячи повз його з мисками в руках і спокійно дивлячись йому в лице, яке зосталось таким же байдужим і тихим, тільки очі пильно подивились на неї та губи якомсь втягнулись в рот.

— Як знаєш...—м'яко сказав він і, погладивши вуса, повернувся й, не поспішаючи, вишов із хати. За ним прожомом вискочив і Тікай, який давно вже ждав цього, крутячись біля дверей. І знов Андрій помітив, що не він один з напруженням ждав її одповіді, але й усі, навіть Трохим, який аж подержав на ній свій занепокоений, похмурий погляд.

Але не встигла ще Софійка вихопитись на се-

редину хати і, хутко повертаючись до всіх, вилаяти добре Халабуду, як в вікно біля мисника щось раптом застукало і стихло. Всі замовкли.

— Килино!—зачувся знадвору Халабудин голос.—Я забил тебе ще сказати щось. Вийди сюди на минуту... Скарей!

— Ще «скарей»—прошепотіла, надувши губи, Софійка.—Удивітельно! Знаємо, що ти забув... Не ходи, Килино!—звернулась вона до Килини, але та, загадково якимось усміхаючись, нічого не одповідаючи, спокійно стягла з жердки свиту, накинула її собі на голову і вийшла з хати.

— Та-а-к...—прогунявив Юхим, спльовуючи вбік і перекладаючи люльку з одного кутка рота в другий.—Хоч, так, бабо, сядь, хоч так, а все таки сядь... Чи на чорній, чи на білій кухні будеш, а моїх, мовляв, рук не минеш... Хе-хе-хе... Да-а...

Дід Юхим похитав головою і скоса подивився на Андрія. Той з занадто байдужим виглядом, підвівши голову, ходив від лежанки до столу, заклавши руки в кишені піджака і тихо посвистуючи. Тільки на щоках йому грав виразний рум'янець.

— А як думаєте, діду,—кривлячи губи в усмішку, спитав Трохим.—Хто кого обманить: чи вона Халабуду, чи Халабуда її?

Андрій блиснув на його очима й ще дужче почервонів.

— Хто кого?—роздумливо перепитав Юхим.—Як тобі сказати?—Вона дівка... одно слово... молодець... О!... Він тоже... не жменею кашу їсть... Тихенький собі, а зпідтишка мішки рве... О... А хто обманить, то вже не звесно... Да-а... А Андрій зівка дає, то тоже правда!—вмить додав він і подивився на Андрія, що по цій мові, по-

дивившись на діда, зупинився, почервонів, криво ніяково всміхнувся і, не знаючи певно, що сказати, одійшов і сів на піл.

— Їй-богу зівка дає...—повторив Юхим.— З дівкою так не можна... Дівка... Що дівка?... Одно слово—жінщина і більше нічого... Просто баба. А баба, як не крути, все до свого кутка мо-ститься... А Килина аж дрижить, щоб хазяйкою стати... Ге! Це дівка не дурна, е-е, не дурна-а... Її обманить—не з гори побігти...

Дід Юхим з задоволенням досмоктав люльку і, циркнувши, плюнув крізь зуби.

— Килина не така... не дасть себе обманити...—якось тихо промовила Софійка, задумливо дивлячись кудись через світло лямпочки, широко розплющивши сині очі. Усмішка її зчезла з повних губ, рум'янець кудись пропав, вся вона притихла, якось зігнулась, прив'яла. Стало тихо. Було чути, як лопотів дощ по шибках, як клетів кандьор у казані, але з надвору не доходило ніякого гомону. Маринка почистила всю картоплю і прибірала на лаві, згортаючи лушпайки в цебер; на полу ледве чулось шепотіння; гудів вітер.

— Так, так...—зітхнув Юхим.—Всякому своє... Той за шматок хліба б'ється, той за хату, бо хліб уже є, а той уже за гарною дівчиною, бо й хата є; а той ще чого...

У сінях зачулась голосна балачка, сміх, ту-потня ніг.

— О! Здається, вже й Гриць вернувся!—про-мовив Кіндрат. Скоро!

— Е!... Він по горілку, як на крилах!—усміхнувся Юхим, дивлячись на двері, в яких справді з'явився Гриць.—До цього його мама родила...

— Що!—зараз же закричав той, вступаючи в хату.—Ще не ковтнули язиків?... Софійко! Сип вечерю, будем гулять!

І по цьому він якось велично вийняв з-за пазухи дві пляшки «монопольки» і, люб'язно обтерши їх свитою, поставив на стіл. Поставивши, весело озирнувся і подивився навкруги. Але всі якось мало звернули уваги на горілку. Дід Юхим тільки трохи подержав на ній свій погляд і зараз же перевів очі на Килину, що з тою ж таємничою усмішкою роздягалась біля жердки. Трохим теж зиркнув і знов похнюпився. Софійка сиділа задумлива; Андрій червоний знов ходив по хаті.

— Що таке?—здивовано підняв брови Гриць.
— Побились чи що?

Ніхто нічого не одмовив йому.

— За прачку на білу кухню кличе,—промовила Килина, підходячи до столу й усміхаючись.
— По сім рублів у місяць на їхній одежі...

— По сім?—скрикнула Санька і, схопившись з полу, зстрибнула до-долу. Кохтина на грудях у неї була розстібнута і видно було смугляве тіло; чорне волосся розкудовчилось і пасмами спадало на смугляве лице з дуже загостреним підборіддям, з загостреним носом, з загостреними губами і гострими карими очима. Хутко підбігши до Килини, вона напів-здивовано, напів-заздрісно сплеснула руками й озирнулась на всіх.

— Застібнись!—коротко кинула їй Софійка, показуючи головою на груди. Санька трохи змішалась і почала застібуватись.

— Ну, а ти ж що?—застібуючись, глянула вона на Килину, яка з тим же таки виглядом спокійно змītала рукою крихти хліба з столу...

— Нічого...

— Як «нічого»?

— Так...

— Вона ще поторгується!—бовкнув Трохим, дивлячись на свої пальці, що тарабанили по столі.

Андрій раптом зупинився, озирнувся до Трохима і хотів щось сказати, але знов шарпнувся всім тілом і заходив по хаті.

Кирина ж нічого не сказала, наче не чула і одійшла до мисника.

— Та скажіть же, що тут таке?—запитав Гриць.
— Хто сім рублів? За віщо?

— Х-м... За віщо?—усміхнувся Юхим,—за роботу!

— Та за яку?

Всі засміялись.

— Йди, я тобі скажу, зачулось з полу.

— Он тобі Петрик скаже, він знає...—хитнув головою Юхим і глянув на Саньку, яка занадто пильно почала обтрусувати поділ спідниці. Гриць широко розплющив очі, подивився на піл, на Саньку і вмить просіяв весь.

— А-а? Гу-у-гу-гу!—зареготався він.—Та бре?

— От тобі й «бре»!

— Халабуда?

— А то ж?

— Го-о-го-го-го!!...

Всім спершу якось ніяково, а потім дуже весело стало. Почались доволі скромні жарти, приказки, вигадки. Стягли з полу Петрика, збудили на печі Савку, навіть хотіли чіпать дядька Панаса, та Юхим не дав. Поки Санька й Кирина, пораючись біля лежанки, готували вечерю, Петрик став серед хати і, химерно вип'явши вперед живіт і поглажуючи кінчик носа, почав «при-

ставляють» Халабуду. Сам невеличкий, чорненький, з кирпатим куцим носом і товстими, як у орапа, губами, він досить правдиво передражнявав прикащика й до того іноді живо удавав його голос і вирази, що навіть Маринка не здержувалась, забувала свій страх і вибухала голосним, дитячим сміхом. Правда, вона зараз же змовкала й несміло дивилась на Килину, але та, здавалось, мало що чула й бачила. Напружено щось думаючи, але поважно, не хапаючись, з м'якими рухами, вона ходила біля казана і тільки іноді позирала до столу своїми великими розумними сірими очима. Навіть Савка, той Савка, що раз-у-раз ходив з таким виглядом, ніби його тільки що збудили, круглопикий, з засмаженими бронзовими щоками, байдужий до всього, крім їжі та сну, навіть Савка, слухаючи Петрика, широко розпинав рота в усмішку й мимоволі вибухав іноді голосним уривком «ги-и»! А Андрієві наче веселіше за всіх було, Рум'янець виразно червонив йому щоки й наче цвів під золотистим пухом; молоде обличчя з ямкою на підбородді й трохи піднятою верхньою губою раз-по-раз дріжало від нервового голосного сміху; рухи були швидкі, напружені. Дід Юхим пихкав люлькою, чвиркав крізь зуби й весело бігав по хаті живими очима; Кіндрат застиг у добродушному посміху; тільки Трохим сидів мовчки, похмуро позираючи іноді до печі го-стрим, понурим поглядом.

— Та сипте руками там!—вмить повернувся Петрик до Килини й Саньки.—А то Гриць так пече очима пляшки, що й горілку випече!

Потім знов, не слухаючи відповіді, повернувся до столу, заклав руки назад і, дивлячись на ноги, промовив:

— М-м... Грицько Товстогуб... Там ослобо-
няється місце громадського свинопаса... Же-
лаєш?

Грицько Товстогуб аж покотився від задо-
волення й вже хотів насісти всім своїм тілом на
Петрика, коли в цей мент од печі рушила Санька
з мискою кандьору в обох руках і Гриць мусів
поступитись.

— Со страхом при-и-ступі-і-ть!—проспівав Пет-
рик, слідкуючи за тихою, обережною ходою
Саньки; потім, щось згадавши, кинувся до столу,
схопив пляшки, поставив їх собі на голову і
почав поважно ходити по хаті.

— Ги!—вирвалось у Савки, якому взагалі
не в натурі було спокійно дивитись на їжу, а
тут ще й горілка.

— А ну! Здурів!—обурилась Санька. — На-
йшов забавку!

— Дай сюди!—кинувся на його Гриць і, од-
нявши пляшки, одну сховав у кишеню, а другу
почав бити дном об долоню. За третім разом
затичка вискочила.

— Ну, будіть дядька Панаса,—промовила
Килина, ставляючи другу миску на стіл і роз-
кладаючи перед кожним ложки. Дядько Панас
підвівся, почухавсь і почав злазити з полу.

— Виспались, дядьку?—спиталась Софія.

— Е!—махнув рукою Панас, ніби хотів ска-
зати: «який там уже сон», але зараз же схопився
за груди і хрипко, надовго закашлявся. Всі
якось трохи притихли, слухаючи його кашель,
який не хутко скінчився. Утершись і одди-
хавши, Панас підійшов до столу і сів поруч
Юхима, який посунувся трохи по лаві. Рідке,
якесь сіре волосся звисало йому на жовте, худе
обличчя з випнутими щелепами, з рідкою ца-

пиною борідкою; очі між густих зморшок, з червоними жилками на баньках, дивились мутно, в'яло; з болісно зложеного рота виходило хрипке дихання.

— Та хіба за такими мерзавцями заснеш... з серйозним виглядом промовив Петрик.—Як на жидівськiм весiллі всьо рамно!..

— Ух, ти хороший!—кинула до його Санька, ласкаво дивлячись на його своїми гострими очима, які в ті хвилини, коли вона говорила з ним, ставали ніби м'якші. І вся вона тоді ставала навіть краща: здавалось, гостре підборіддя закруглялось, тонкі губи ставали повніші, ніс притуплявся, смугляві щоки червонились кров'ю, а в голосі зчезала та жорстокість, сухість, з якими вона говорила до всіх, і з'являлась якась тепла м'якість.

— Благослови о-о-тче-е! — раптом загудів Гриць, піднімаючи пляшку й наливаючи в зеленувату, опецькувату чарку горілки, і сам перший весело засміявся.

— Благословля-я-ю тебе струпом на всю го-о-лову-у!—козлячим голосом одмовив йому Петрик, допомагаючи Кіндратові присунути довгу лаву до столу.

— От чорти!—засміялась Санька за всіма. [Першу чарку піднесли дідові Юхимові. Він взяв її, подивився на всіх, хитнув головою і тихо перехилив у рот. Заплющившись ковтнув, смаковито, з задоволенням крекнув і почав їсти кандьор. Другу піднесли Панасові. Він також мовчки взяв, байдуже випив і, поставивши чарку на стіл, теж узявся за ложку. Килина спершу одмовилась, але зараз же, усміхнувшись, попросила і зважливо випила. Санька «запишалась» і почала теж одмовлятись, але, як її попрохали,

несміло взяла і, кривлячись, почала «пригублювати», що-разу вертаючи недопиту чарку. Але її припрохували, і вона ще «пригублювала». Так «пригублюючи», й випила всю. Навпаки, Софійка весело хитнула головою, крикнула всім «на здоров'я» і одразу хильнула всю чарку й навіть не скривилась. Не проминули й Маринки, яка сиділа між Санькою та Софійкою, і сказали її випити. Вона покірливо взяла чарку, несміло усміхнулась і разом потягнула в себе всю чарку. Ковтнувши, дуже скривилась, закашлялась і соромливо глянула на всіх очима, в яких аж сльози виступили. Що до хлопців, то певно, що вони не одмовлялись. Але коли дійшла черга до Трохима, він тільки скоса глянув на чарку й холодно муркнув:

— Не хочу!

— Не хочеш? — скрикнув здивовано Гриць, держучи чарку; а Савка аж зупинив на півдорозі до рота ложку з кандьором і широко витріщив очі на Трохима.

— А не хоче, то й не требаа!... Нам більше буде! — сухо промовив Андрій.

— Давай! — вмить простяг руку за чаркою Трохим і, всміхаючись своєю чудною всмішкою, додав:

— Я й забув, що Андрій заручини справляє... Дай, боже, щастя молодим! — і аж зубами клацнув об чарку, випиваючи горілку. Андрій почервонів, де-хто всміхнувся, де-кому ніяково стало, а Килина мовчки подивилась на Трохима і, знов потягшись ложкою до миски, сказала, всміхаючись;

— Правда, що вовк!

Затихли; тільки чути було плямкання, стук ложок об миски, иноді голосне сякання та тяжке

сопіння Савки, який з напруженою увагою й обережністю носив ложку від миски до рота, піддержуючи її шматком хліба.

— А ну!—хитнув Юхим Грицеві головою, підморгуючи до пляшки.

Знов заходила пляшка по руках, знов Санька почала «пригублювати», знов Петрик, схиливши по-баб'ячи голову на руку, почав жалібним голосом приговорювати до чарки, знов Килина одважно простягла руку за горілкою і з придушеною огидливістю випила її. І знов Маринка покірливо ковтнула, але вже не закашлялась, тільки на всьому її худенькому личку виступив рум'янець та очі зробились сміливіші й веселіші. Але розмова все зривалась: почне хто-небудь, другий додасть—і знов замовкнуть. Почали по третій. Але Килина вже не змогла більше й одмовилась, Санька ще більше «запишалась», але «пригубила» й третю. А Маринці знов сказали випити і хоча де-хто вступився за неї, але Гриць з веселим сміхом, з допомогою Трохима таки досягли свого і Маринка випила. Почали й другу «півкварту».

— Да-а...—протягнув задоволено дід Юхим, витираючи долонею вуса, —от і не думаючи випили. Люде полаялись, а ми пожилися. От так воно і повсігда. Здається, погано лаяться, а з лайки і добре вийшло. От і припорція! Да-а... Так воно на світі вже з давніх давен ведеться: щό одному погано, то другому добре. Ну, ще по одній, та й спочинемо.

За кожною чаркою Трохим насмішкувато дивився на Андрія й неодмінно щось приговорював. Кров ударила йому в лице й воно стало ще червоніше, наче добре вишарований об цеглу п'ятак. Чорні маленькі очі його заблищали гострим

вогнем, усмішка ставала все тоншою, уїдливішою.

— Пиймо хазяйську горілку!—промовив він, простягаючи руку за чаркою.—Вони з нас пили!

Андрій глянув на його.

— А я з тебе пив?—тихо спитав він.

— Ти? Ну, тобі б то я ще й не піддався б!...

— Так чого ж ти чіпляєшся до мене? Чого ти хочеш од мене?

— Нічого я од тебе не хочу.

— Ні, слухай, Трохиме,—спіраючи ложку на край миски, загсворив раптом дріжачим, але щирим, миролюбивим голосом Андрій.—Я вже давно збираюсь тобі сказати. Та й усім. Що я вам зробив?... Що я тобі... чим я тобі... Підожди, дай я скажу. Ти раз-у-раз чіпляєшся до мене. Чи я тобі поперек дороги став?... Чи зло яке зробив кому? Усі... наче я якийсь... чужий. А я б хотів... Ех!

Він махнув рукою й одвернув трохи голову вбік. Очі йому від горілки й від зворушення блищали, верхня губа нервово здрігалась, підборіддя з ямкою й золотистим блискучим пухом почало тремтіти.

— А ну, заплач!—метнувши в його поглядом і усміхаючись, кинув Трохим.

— Ну, й заплачу, то що?... Я до вас, як до братів. Зо всіма хотів би жити. Трохим каже «хліб одбиває». А кому я одбив? Га?

— Та що там?... Та плюнь! Ех!—промовив Грицько також зворушено.—Що було... то.. Ет, що там! Ніхто тобі нічого, як і зо всіма...

Але вцей мент Гриців погляд упав на Петрика, який, смішно витягнувши губи вниз і кліпаючи очима, уявляв, що збірається заплакати. І Гриць весело зареготався.

Кирина мовчки сиділа й дивилась на кульку з хліба, качаючи її пальцем по столі. Довгі, темні вії закрили їй очі й кидали невеличку тінь на чисті ніжні щоки, на яких як-раз по середині червоніли два невеличкі, завбільшки в дві копійки, рум'янці. Софія задумливо носила ложку од миски до рота й, не кліпаючи, дивилась напроти кудись через голову Юхимові, що також мовчав і тільки хутко бігав по всіх очима. Тільки Маринка, дядько Панас та Савка, здавалось, мало вважали на балачку, а більше на кандьор.

— А чим я винен, що в мого батька є, а в твого нема?—скрикнув Андрій.

— Та хто тебе винить?—злісно глянув на його Трохим.—Є, то й чорт тебе бери!...

— Та ти спитай ще, чи є ще в Трохима батько!—усміхнувся дід Юхим.

— Ну, в цього визнаєш,—сказала Санька.—Як чорт той... скільки живе, а що воно, звідки воно—ані словом не похвалиться. Хоч питай, хоч ні...

— Хіба ти порозумнішала б, як би я тобі похвалився, що я й звідки я?—посміхнувся Трохим, не дивлячись на Саньку.

— «Порозумні-і-шала»!—перекривила його Санька, похитавши головою.—Ох, ти розумний!.. Тільки й зна, щоб укусить когось. Чистий халамидник!... Не дурно не хоче про себе говорити. Десь багато доброго наробив. Голодрабець!...

Дід Юхим серйозно подивився на неї.

— Це ти... напра-а-сно,—протяжно прогулявив він.—Нічого, може, чоловік і не наробив, а ти вже... А що Андрій жаліється, дак я йому скажу одну пісню. Гуляла собі, значить, голота, а багач-дукач йшов мимо та й почав сміятись. Ніби то: «гей, за що ж, за що та бідна голота напи-

вається». А вони йому: «а хто з нас, братця, та буде сміятися, того будем бить»! Та й дали таки бобу. О! Не насміхайся. Чоловік, може, горе запиває, щоб і не чути, а той ще сміється... Неприятно!

— А хіба я з тебе сміявся коли?—звернувся Андрій до Трохима, але той як скипів:

— Та чого тобі треба?!—Не люблю я вас... дукачів... от і все!

— А горілку їхню любиш?—єхидно вставила Санька.

Трохим раптом заспокоївся і, усміхнувшись, кинув:

— А чого ж? З паршивої вівці хоч вовни клопоть.

— То правда!—згодився Юхим.— «То, мовляв, батюшко, вам за упокой, а це таки за здравіє». Не все те, що ми любимо, дівко, у пригоді стає нам. Бува, що й ворог лютий миліший за батька рідного буває. Так то, дівко! Дають,—хватай, скубуть,—тікай!... А свого не впускай. От тобі й оченаш...

— Амі-і-нь!—проспівав Петрик.

— Да-а!—хитнув головою Юхим.—Всяке шукає кращого... всяке б'ється за себе. Кажуть, гріх тільки про себе думати. Брехня! Гріх не думати про себе! Поки й світу сонця, все на світі дбало й дбатиме тільки про себе!... Ео так уже положено. А люде вигадали, що треба себе напоследок ставити. Та натура в один бік тягне, а люде в другий, та й виходить ні богові свічка, ні чортові люлька. А як би кожний ще поміг натурі, як розумні люде роблять, то вийшло б не те. А так... поки дурнів, поти й горя. Ех! Як би то кожний умів про себе дбати!

— А ви багато надбали?—ущіпнула Санька.

— Я? Ні, не багато. Сиве волосся, лисину та 65 літ. От і все...

— Що ж так мало? Не хотіли більше, чи що?

— Ба хотів, та розуму не було. А як по-скубли трохи, то й розуму набрався. Тепер би дбати, та сили нема вже. Ну, вип'ємо чи що?

Панас та дівчата рішуче відмовились. Вони вже й так були на підпитку. Очі всім блищали, щоки зашарілись, рухи стали непевні, а Маринка до того насмілилась, що про щось узялась розпитувати Софійку. Дивилася вона жваво, сміливо, слухала якимось жадно-пильно, не спускаючи напружених, блискучих очей з оповідача.

Тільки Софійка, нервово сміючись, сама налила собі і з якимсь завзяттям перехилила горілку в рот.

— Чорт його бери! Гулять так гулять! Правда, Килинко?—озирнулась вона на ту. Червоні ясна над білими зубами, ще більше червонили її; сині довгі очі горіли, щоки падали.

— Хай говорять люде! Пхе!... Удивітельно! Гуляй і все!

— Верно!—гукнув Гриць і так бухнув Кіндрата по спині, що той аж хитнувся вперед усім тілом.

Але інші сиділи якимось невесело й задумливо. Андрій потроху стих, ослаб якимось, спер голову на руку й дивився кудись мутними очима, поглядаючи іноді на Килину, що не переставала качати кульку. Трохим ще більше насупився.

— Так, та-а-к—протягнув, зітхнувши, дід Юхим—от і все. Тепер вставай, діду, бери свою калаталку та йди стерегти чуже добро...

Він трохи помовчав, потім, іронично всміхнувшись, почав знов:

— Жив, робив... а для чого жив, на що робив, то й сам тобі жидівський рабин не скаже. От 65 літ маю, а спитай мене, що я заробив собі? Калаталку. (Він хитнув головою). А все, що дурний був. Ех, вернись мені літа мої! Ге! Наплював би я тому в вічі, хто сказав би мені, що себе забувати треба, що за свою долю битись—гріх. Я б йому сказав би!...

— Е, діду!—махнула рукою Санька.—Нічого те не допоможе. По правді роби, по правді й буде тобі. От що!...

— То по правді й очі вилізуть—хрипло промовив Панас, байдуже, в'яло, дивлячись поперед себе.

— По правді?—усміхнувся дід.—Ех, дурна ти дівко, мало каші їла. Та знаєшти, що таке правда? Правда—то оттой самий п'ятак: подивись з одного боку—орел; переверни той самий п'ятак на другий бік—буде тобі орешка. От так і правда вся. Що на користь мені, от то й правда, а що на шкоду, то—неправда. А що шкодить одному, то другому на користь. От тобі й правда вся...

— То, виходить, як мені на користь красти, то й красти можна? І по правді буде?

— А то-б то є такий чоловік, щоб не вкрав ніразу на віку? Га? Ех, ти! І святий краде. Що то таке—вкрав?... Узяв те, чого сам не заробив. Правда, инший все своє життя краде, і добре краде, і живе добре..., а другий і погано вкrade, і раз украде—й живе погано. Та то вже біс один, чи мало, чи багато. Е, дівко, дівко. Сидів я й по тюрмах за ту неправду і потім умивався за правду, а тепер бачу, що тої вашої правди ще й досі не бачив. Що на мою думку було правдою, то другим було неправдою; що мені неправдою—то другим правдою. А де вона та одна правда, то

мабуть і сам чорт її не бачив, бо і в його є своя правда. Правда, дівко, то все одно, як, бува, та городська бариня. Подивишся ззаду: рівна, гарна; не ногами йде, а пливе; чепурна, пахуча,— хоч молись до неї! А подивишся спереду—то так тобі зробиться, наче муху ковтнув. Їй-богу! А бариня та-ж таки одна...

— А то, мабуть, ті барині, що той...—трохи замнялась Софійка, — що...як ви колись казали. Ну, як у нас... нечесні...

— Та кажи прямо!—гукнув Гриць на всю хату:—шлюхи та й усе.

— Всякі, єсякі. Це я так... для приміру. А там є і шлюхи, і чесні... всякі. Тільки щось чесних тих мало. На мою думку, тих чесних перевішати б усіх на одній гиляці, а пани їх у ручку цілують. От тобі й маєш правду. А шлюхи... що шлюхи? Такі ж люде, як і ми. Живуть собі. Ге! Та ще й як, бува, живуть. Все одно вже, дума собі, не вернуть... ну, так хоч поживу ж!... Ну, й живе! Такі люде мають собі всякі перепони, або там сором, або щось инше. А тим що?... Одно—гуляй, та так гуляй, щоб і на старість вистарчило. Ге!... Котра гарна, та розумна... Одну я знав там... Гарна каналська дівка... от би не гірше нашої Килини, тільки неначе менша й тоньша. Так скажу вам не жила, а кипіла. Грішми курила, як я тютюном. У шовках вся. А таки ж з нашого брата, з простих: десь казала з Полтавської. Да-а! Правда, трохи, бувало, крадькома сумувала. Ну, та без суму й втіха не така солодка. Живуть!.. Хоч і трохи, та добре!..

— То теж усе правда, що ви казали?...—підвела голову Килина й роблено байдуже позіхнула.

— А мені чого брехать?—спокійно всміх-

нувся Юхим.—Піди та подивись сама, коли не віриш. А хочеш, то й сама до них пострижись. Гірше не буде. А будеш жить так, як і не при-сниться ніколи. Хе-хе-хе!

— Мелі-іть!—якось ніяково всміхнулась Ки-лина і, потягнувшись всім своїм дужим, гарним станом, знов нахилила голову і взялась до кульки.

— Е! Послухать діда, то зразу щасливим будеш!—сказала насмішкувато Санька.—Тільки горе, що дід самі досі тільки сторожа при око-номії дсскочили. А кажуть, що й по тюрмах си-діли, й по світах бували.

Дід усміхнувся.

— Да-а, і по тюрмах сидів, і по світах бував. Та дурного, дівко, і в церкві б'ють. Така вже пла-нета дурневі. А як би я з розумом робив, то може б і не тинявся б оце по скарбах.

Він трохи помовчав, потім почав знов.

— Да-а... розум—велике діло. Коли б я з розумом крав, то й по тюрмах не сидів би. Коли хочеш красти, то вже крадь так, щоб хоч і в тюрмі посидіти, так вже потім і пожити. Крадь у того хто багато має, а ще краще, хто сам краде. Украв раз, та гаразд. А на те, що гріх, плюнь. То гріх для того, у кого береш, а коли він сам братиме, то вже не буде гріх...

— А бог? а правда?—скрикнула Санька.

— Ха-ха-ха!—злісно, терпко зареготався Тро-хим.—А тобі бог багато дав, хоч ти свята та божа?

— То, по твоєму, вже й бога немає?

Трохим тільки ще злісніше зареготався.

— Ні, ти, Трохиме, не смійся,—уважно про-мовив Юхим.—У бога, брате, треба вірити. Бо наш брат—без віри в бога одна худоба й більше

нічого. Без бога наш брат—не чоловік. Понімаєш? Ти хоч те візьми: що ти, або я? Худоба та й усе!.. Для чого ти живеш, для чого я... нікоторого понятія нема... Або от наша Маринка! Подивись на неї—ну, для чого вона живе?... До чого? навіщо? Залякане, засмоктане. Воно тобі не то що вкрасти не посміє, а й за себе постояти не може. Всяке її штовха, усяке її щипа, з роботи не вилазить, голодне, холодне, забите, чорне... кому воно, на що воно? Собаці, та й то краще, от-же, їй-богу, краще: та хоч і виспить, і полежить, і пограється, а ця... вона хоч ласку чию бачила?... Без батька, без матері, байстря... живе тут собі з милости. А для чого живе воно?

Маринка, що впивалась просто в кожне слово, раптом почервоніла вся, сміливо підняла на діда свої залякані очі і промовила:

— Я тепер вже нікого не буду боятися. Я вже тепер... Я не боюсь...

Де-хто здивовано, де-хто з усмішкою подивились на неї, а дід Юхим похитав головою і сумно сказав:

— Дівчино, дівчино... Не так тебе били, щоб так ти зразу не забоялася. Це горілка, дівчино, не боїться, а не ти...

Маринка хотіла щось сказати, але дід Юхим повернувся до Трохима і заговорив далі:

— Ну, а ти, а я, а ми всі тут? Та ж худоба та й годі! Зранку до вечора, змалечку до сивого волосу тиняєшся по наймах, з роботи не вилазиш, та ще й радий, що з голоду не здихаєш. А разом з тим і Маринка, і ти, і я—люде... Понімаєш: не худоба, а люде. О!... А чого? Бо ти ще бога маєш. О! А не вір у бога, й виходить, що ти нікотрої різниці з волом або конякою не маєш. А це вже зовсім... обидно. От багатому—друге

діло. Багатому панові бога не треба. На що панові бог? Йому й так видно, що він не коняка. Він собі знає й бачить на кожному місці, що він людина, бо живе не так, як худоба. Од того то пани так і не дуже то вірять у бога. А нашому брату треба вірить, треба держатись за бога, бо як одірвешся, то й буде: що ти, що віл—усе одно. А віриш—воно якось і терпиться легше. Все таки людина, значить, і ти для чогось здався. О!... Так, Панасе?

Сутулий, жовтий, згорблений Панас трохи підвів свою довгу голову й, ледве дивлячись своїми мутними очима, промовив:

— Коли чоловік має здоров'я, то й щастя має. А загубив здоров'я...—він не скінчив і глухо за-кашлявся, похитуючи головою й хапаючись руками за груди. Всі сиділи мовчазні, насуплені, похмурі. Трохим усміхався злісно й жорстко, а Маринка хутко бігала по всіх очима, наче боялась прогавити хоч одне слово.

— Так подождіть же, діду!—крикнула Санька, подумавши...—Що ж ви говорите: і про себе тільки думай, і в бога треба вірити?... А бог сказав, щоб... що так гріх думати...

Дід Юхим усміхнувся, але, нічого не одмовляючи, встав, перехристився тричі до ікон, сів знов і, шукаючи люльки в «бруках», промовив:

— Хоч ти, дівко, й гостра на язик, а все таки дурна. Понімаєш?

— Ба ні, не понімаю.

— То слухай же... Хіба тобі хто говорить, щоб ти кривдила другого, коли про себе думать будеш?... А може воно тоді ще лучче буде, як усі будуть про себе думати. А то погано, що дурний не дума, а розумний притворюється, що не дума. Та й виходить, що розумному добре, а дурневі—

дуля. А хіба бог говорив, щоб одному було добре, а другому погано? Понімаєш?

— Ні, не понімаю.

— Бо дурна. Бог одне, а гріх друге. Хіба ти з богом говорила про гріхи?... З людьми. А люде чого не вигадують? По-панськи одне гріх, а по-мужицьки друге. По-жидівськи одне гріх, а по нашому друге. А чия сила, того й правда. А бог один. Понімаєш?

— Ні!

— Ну то йди к чорту!.. Що з тобою патякать! І почав насипати в люльку тютюну.

— Ні, діду!—вмить почав Трохим з якоюсь похмурою ніяковістю.—Це все... може й так, може й не так. Не знаю. А от як... приміром... сказать... мені найти таку точку... свою... значить... точку...

— Точку?... Яку точку?

Трохим ніяково усміхнувся.

— Таку точку, щоб... як жить... Таку лінію...

— Та такому як ти, одна лінія: на Сібір та й годі!—сухо засміялась Санька.

Очі Трохимові занялись, але він зразу здержався й повернувся знову до діда.

— Ша, не займай його...—звернувся той до Саньки.—Він чоловік попечений: йому, де не торкнись, болить. Сміятись не треба. Чоловік дороги шукає. Де він її знайде, чи на Сібіру, чи в палатах—то вже не нам знати. А коли хочеш, щоб самій добре було, то поможи йому. Бо і ти, і він—рідні собі. І ти гола, і він голий—значить і правда одна в вас. Виходить, не сміятися, а допомогти треба, бо допоможеш йому, то все одно, що собі допоможеш. Дурна ти, дівко! Як би ти попоходила нічку, другу, та кинула оком на себе—та подумала про життя своє... от і другого поні,

мала б. А нашого брата... попеченого... понімає треба. А таких попечених багато розвелось тепер. Перше то й не чути було, щоб чоловік вік свій тинявся від економії до економії. А тепер? І-гі-гі! Мабуть це вже в двадцятого пана служиш тепер?—звернувся він до Трохима.

— Хай їх чорт лічить, а я вже лік загубив!— з ненавистю промовив той.

— А батьки десь померли?

— Померли.

— Та-ак. А по економіях... скрізь добре було?

— Добре!... Ех, діду!—вмить спалахнув якось дико Трохим і з силою вдарив кулаком по столі.— Давить мене тут... горить... (показав він на груди). Пече, вогнем пече! і сила є, а точки нема..

— Х-м!...—розвів руками Юхим.—Точки?... Точку, хлопче, не знайдеш зразу. Багато треба сліз ковтнути, багато крові пропустити, щоб твердо стать на свою точку. А ти—чоловік попечений, уразливий. Сам кажеш, горить у тебе. Тобі не покажеш. Сам шукай, та шукай не по за собою... не шукай у чужих, бо в чужих і правда чужа. А коли голодрабець, то в голодрабця й правди шукай. Та думай більше про себе... може й видумаєш. От я вже додумався; спочити б трохи та й... (Він махнув тільки рукою). Та я—не ти. В тебе горить, а в мене вже попіл... Мені б тепер хатинку свою. Ех, хороша то штука своя хата хоч здохнуть є де... ніхто вже не вижене тебе, ніхто не штовхне. Сам собі пан! Правда, Килино?

Килина підвела голову, глибоко-глибоко зітхнула і знов нахилилась.

— А мені, знаєте, діду, все одно,—заговорив, червоніючи й швидко тихо всміхаючись, Кіндрат. Коли він починав говорити, то раз-у-раз

спочатку трохи червонів.—Чи є хата, чи нема—аби добре було... Може то через те, що я вже забув, що то—своє хазяйство?...—Він ще ширше усміхнувся і допитливо подивився навкруги.—Забув уже... Знаю, що як своє хазяйство, то мороки багато; робиш не менше, як і по економіях, а клопоту... аж по вуха... А нема нічого, то й клопоту нема... Аби харч добрий та роботи менше... та платили добре... То й жити якось можна... А що ж робитимеш!

— А як заслабнеш та виженуть тебе? Де здихать будеш без хати? Під тином?—хрипло, похмуро спитав Панас.

— Е! Що там!—раптом скрикнула Софійка, схопившись з місця.—Виженуть—виженуть!—Чорт їх бери! Гуляй та й годі!... Нащо нам хата! Ось ми з Грицем та Кіндратом підемо в Бесарабію, або в Таврію на заробітки. Там, кажуть, музики грають, хлопці, дівчата... Гуляй та й все... Давайте, діду, я вам наллю!

— Ні!—зважливо крутнув головою Юхим.—Я вже не буду. Гряниця! У мене вже така гряниця: як не дойду, то ще держатимусь, а перейду, так уже прощай: питиму, поки й сорочки не збудуся... А тепер ще холодно... Як вижене Халабуда, той до Адеса не доберусь... Хай молодші п'ють...

— Кіндрате, пий!—подала чарку Софія. Кіндрат мовчки взяв чарку, випив, утерся і, сплюнувши, почав закусювати хлібом.

— А тепер я!—знов наливаючи, скрикнула Софійка, обводячи всіх блискучими, трохи посоловілими очима.—Гулять, так гулять! Правда, Грицю? Ех!

Вона витягла руку з чаркою, підвела голову, крутнула нею і чистим, гарним контральто заспівала:

Там дівчи-на гуляла-а,
Ох, дівчина гуляла-а;

— Грицю, поможи, — хитнула вона тому головою.

Ну, што ж, кому дело, гуляла-а!... підхопив Гриць і штовхнув ліктем Кіндрата. Той на-швидку проковтнув хліб, притулив руку до щоки і трохи розбитим, але сердечним голосом уступив у пісню і наче поплав м'яко, рівно угорі:

Ну, што ж, кому дело, гуляла-а!

Ну, какое кому дело гуляла-а!—

залунали веселі, буйні згуки в сумній, темній «чорній» кухні.

Софія поставила на стіл налиту чарку, ви-скочила на середину хати і, топнувши ногою, палко повела плечима, граючи до Гриця очима й усмішкою. Потім раптом повернулась до Савки й, підморгуючи, маючи за собою, весело по-кликала:

Ходи, милий, не журись!

Ходи, любий, не журись!

Савка задоволено «гигикав», а Гриць та Кіндрат, переплітаючись голосами, наче підбадьорували його:

Ну, што ж, кому дело, не журись,
Разкакое кому дело, не журись!

— Ні, стій! Давай другу!—спинився раптом Кіндрат і, не чекаючи нікого, трохи заплющившись, притулив знову руку до щоки і тихо-тихо почав:

Ге-ей, ти горі-і-лочка,

Гей, ти медова-а-я-я-а...

Ге-ей, з ким я тебе пи-ить бу-уду моло-
дая-а-я!

Сумні згуки заплакали десь під закуреною стелею, перебігли сумом по обличчях і попливли, розлились по хаті. Софія спинилась, прислухалась, потім хутко підбігла до Кіндрата, сіла близько його, й, обнявши, притулившись йому до плеча головою, тужливо підхопила:

Ге-е-ей, з ким я тебе пить буду молодая-я-а!

По хаті наче пройшла сама туга.

Ге-ей, поїхав милий мій

В далеку доро-о-огу-у...

— хитнув з болем головою Кіндрат, перекладаючи щоку на праву руку, а лівою обнімаючи Софійку.

Ге-ей, мене молоду-у-ю...

—з одчаєм залилась Софія,—

...кинув самото-ою...

Ге-е-е-ей!...

—безнадійно махнув рукою Гриць, вкриваючи їхні голоси своїм густим, свіжим басом,—

...мене молодую кинув самото-о-ю-у...

Згуки ридали; здавалось, доля цих сірих, пригнічених людей звідкись випірнула, одяглася в оці згуки й кликала, манила їх кудись. Здавалося, тут, у цій брудній, на-пів темній хаті не було вже ні цього довгого столу з порожніми великими мисками, з розкиданими ложками; з плямами кандьору, не було ні чорної, блискучої від бруду долівки, ні смердючого, важкого повітря,—здавалось, ці згуки вимили цей бруд своїм сумом, налили сюди вільного, чистого повітря, покрили все своїм ніжним, тужливим чуттям.

Килина сиділа, підперши голову рукою, й дивилась, не моргаючи, в світло лампочки. Видно було, що вона не бачила ні співаків, ні Андрія, що, здавивши голову руками, дивився нерухомо в стіл; не бачила Маринки, яка почала жваво прибирати з столу — нікого й нічого не бачила. Губи свіжі й горді були зложені якось гірко, брови нахмурились, на щоках грав невеличкий рум'янець, високі груди підіймались іноді під довгим, задержаним зітханням.

— Гее-й, та немає правдоньки на світі!
— жалівся Кіндрат, заплющивши очі й журливо схиливши голову на руку.

— Ех! Тяжко, гірко, милий, да по наймах
жити...

— з мукою згожувалась Софійка, притулившись йому до плеча щокою й дивлячись перед собою широкими, синіми, засмученими очима.

— Ех! Тяжко, гірко, милий, да по наймах
жити...

— меланхолійно, сумно гудів Гриць, м'яко перебиваючись від Кіндратової пріми до Софійчиної втори.

Було боляче-сумно.

Дід Юхим сидів, спершись руками в коліна, й задумливо попихкував люлькою.

Панас та Савка тихо перейшли на піл і хутко стало чути Савчине хропіння; Петрик і Санька сиділи, обнявшись, на полу і мовчки слухали; Трохим знов тарабанив пальцями по столі, і знов на тонких, синіх губах його грала злісно-іронічна усмішка, тільки гострі, маленькі очі його зробились ще гостріші, лице налилось кров'ю й на лобі грали проти світла лампочки дрібні краплі поту.

Вмить Софійка скинула з свого стану Кіндратову руку, глибоко-глибоко зітхнула й, тріпнувши головою, схопилась і з усмішкою, в якій, здавалось, ще плакала пісня, крикнула:

— А ну його к бісу!... Ще заплакать можна!... Давайте краще веселої... Чого нам журиться?... Горілка є... Давайте, діду, вип'єм. Ет!... Начхайте!... Гулять—так гулять!... От і все... Наші пани гуляють і ми гуляєм... Удивітельно!

Вона, сміючись, підбігла до столу, схопила налиту чарку й, розхлюпуючи горілку, високо підняла її.

— Хай люде говорять!... А нам начхать!... Правда?... Хведір каже: «шлюха»!... Ну й шлюха, ну то що!... Шлюхам все можна... Ви й не знаєте: він назвав мене шлюхою... Я не хотіла вам цього говорить, а тепер.... пхе!... Ще й набив, як шлюху! «Ще, каже, й шлюхи уміють вередувати»

Ха-ха-ха. А он дід Юхим кажуть, що й шлюхи також люде... Правда, діду?

Вона вже не сміялась, а якось болісно, жалько кривила губи в усмішку й все більше та більше розхлюпувала горілку дріжачою рукою. Потім раптом безсило упала на лаву, випустивши чарку, яка покотилась до-долу, припала головою до столу й голосно, здрігуючись, заридала. Петрик та Санька, що почали щось шепотіти між собою, зразу змовкли й злякано глянули до столу.

— От тобі й маєш!—тихо промовив Гриць, збентежено дивлячись на всіх своїми лупастими очима й якось криво всміхаючись.—Чого вона?

Килина, наче мало дивуючись цьому, глянула мовчки на Софію і знов стала дивитись у лямпочку; тільки в лиці її вже не було задуми, а щось холодне, жорстке, щось тверде і зважливе.

Вона навіть не звернула уваги на Андрія, що, зачувши ридання, хутко підвів голову і став дивитись спершу на Софійку, а потім на всіх широко розплющеними очима, в яких злякано дивилось питання.

— Що таке?—звернувся він до Кіндрата, але той нічого не одмовив йому й тільки пильно, напружено, понуро дивився на піл.

— Біжи, спитай у свого товариша, Хведора,— усміхнувся Трохим.— Він знає.

— Я тебе не питаю!—спалахнув Андрій, повернувшись до його всім своїм тілом і міряючи очима. Але Трохим тільки гостро подивився йому в налиті кров'ю очі й байдуже одвернувся.

— Що таке? Чого вона плаче?—нетерпляче, галко скрикнув Андрій, звертаючись до всіх.

— Та нічого... так...—махнув рукою Гриць, встаючи й підходячи до Софійки.—Годі, Софійко! Чорт їх бери... Ет! що там...! Удивітельно!— І хотів усміхнутись, але тільки скривився...

— Не займай її,—понуро промовив Юхим,— хай виплачеться... Горілка її розм'якчила...

Гриць хотів щось сказати, але в цей мент щось стукнуло в одне вікно, потім в друге, потім затупало в сінях і в хату хутко вбігла дівчина в «панській» одежі, це-б то в ситцевій довгій спідниці, в кохточці «в талію» і з чистим, білим хвартухом на шлейках.

— Дівчата!—зараз же почала вона, захакавшись і важко дишучи.—Ідіть... нам... помагати... посуду пере... мивать, бо не управимось... Ху!... Казав Халабуда... А що то у... вас?... Монополька?... Диви!... А що то плаче?—вмить спинилась вона й злякано подивилась на Софійку.—Чого вона? Хто то?

— Софійка,—промовив Гриць.

— Чого ж вона?

— Та... так... Годі, Софійко... Он краще йди в кімнати... На панів подивишся... Фроська прийшла... Посуду перемивають...

Софія трохи стихла, але не підводилась, тільки іноді схилювала й тоді хиталась всім тілом.

— Чуєш, Софійко,—підсіла до неї Фроська й обняла злегка за стан.—Плюнь на їх!... Нехай обіжають!... Лучче пайдьом у комнати... Пущай плачуть ті, што гроші мають... А у нас весело! Панів, пані-ів! Танцюють, грають на хуртоплянах... Вставай, пайдьом! Та й Санька, й Маринка пущай ідуть!—звернулась вона до всіх.

— А я чого туди піду?—сказала Санька.

— «Чого!» посуду перемивають!

— От не бачила...

— Тю дурна! Та я б аж побігла! Подаси якось панові шубу або що, то й «на чай» получиш.

— Ну-да!—недовіжливо протягнула Санька.

— Їй-богу! Дурна!

Санька повагалась трохи, потім почала шепотіти щось Петрикові, який незадоволено скривив губи, потім схопилась, зстрибнула з полу і почала хутко шукать на жердці свою хустку.

— Вставай, Софійко,—нахилилась знову Фроська до Софії.—Там харашо! Їй-богу! А паничі які понаїзжали, Софійко! Знаєш...—вона раптом закрила рота рукою й почала щось шепотіти Софійці на вухо, хихикаючи, й ніби засоромившись, ховаючи лице кудись їй під плече. Софійка вже не схилювала, але все таки не підводилась. Нарешті, коли Фроська щось прошепотіла їй тихо-тихо на вухо, боязко наперед озирнувшись на всіх, вона трохи підвела заплакане, червоне лице, з мокрими щоками й припухлим носом і, слабо всміхнувшись, промовила:

— Та невже?

— От тобі хрест святий!—поважно й з запалом перехрестилась Фроська й, наче згадавши щось, знов обняла її й почала шепотіти, дивлячись на Юхима своїм дуже блідим з синіми жилками обличчям, з синіми кругами під очима й трохи кирпатим носом. Софійка ще ширше всміхнулась і, соромливо глянувши на всіх, почала витирати напнутим на кулак рукавом мокре лице.

— Та брешеш!—раптом засміялась вона, але Фроська ще з більшим запалом почала шепотіти. Тоді Софійка, мов не витримавши, схопилась з місця й весело побігла до жердки.

— Гулять, так гулять!—блиснувши до Юхима білими зубами і червоними яснами, крикнула вона й почала стягати з жердки одіж, хутко перебіраючи й складаючи набік чуже.

Всім наче трохи легче стало; забалакали, засміялись. Фроська почала оповідать про гостей, широко розплющуючи очі, сплескуючи руками й мало не за кожним словом божачись.

— Там один оце приїхав,—з жахом приклала вона долоні до своїх блідих щок.—Пуза-а-тий, пузатий, аж у дверя не войдуть... Усе кашля... А другий—з миндальюю... На стьожці з боку вісить... Як хрест всьо рамно... Та усі поздравляють його, ручкаються... Та всьо на миндаль ту смотрять... От хрест мене вбий! Бухвечик говорить: що як би й йому, таку миндаль, так він би січас в городі трахтир з катеринкою одчинив би.. Накажи мене бог! Десь дорога, верно!

— От би таку мендаль украсти, діду!—за-реготався Гриць.—Га? Було-б на що хату поставити?

— Да-а...—усміхнувся Юхим.

— Сацько!—гукнув Гриць.—Ти там зівка не

давай... Придивись, де спатиме, та ніччю і підберись до миндалі... Петрик спасибі скаже!

— А як ми вже поженимося, ви будете з мною ручкатися-поздравлять!..—промовив важно Петрик.—А вона велика?—звернувся він до Фроськи.

— Та-де!... Як слива завбільшки...

— Пхе! Чор-зна-яка миндаль!...—зневажливо плюнув Петрик. Софійка та Санька вже одяглись, а Маринці не було чого одягатись. Вона давно вже стояла біля Фроськи і, пильно дивлячись кожному в рот, слухала кожне слово.

— Ну, гайда!—крикнула Фроська і всі три, весело озираючись, жартівливо прощаючись і сміючись на жарти хлопців, вискочили з хати. За ними хутко заляпала босими ногами Маринка в своїй довгій кохті й брудній ситцевій хустинці на голові.

Стало тихо. Килина поралась біля мисника; Андрій і Трохим сиділи біля столу похмурі й задумливі. Петрик підсів до Гриця і стиха почав якусь пісню. Кіндрат спершу мовчав, потім ледве чутно почав підголосювати; сумні згуки знову забились, заплакали десь під стелею.

Тим часом дід Юхим набив люльку, запалив її і став виражатись на «службу». Напнув на лису голову шапку, з якої виглядала по-де-куди бавовна, замотав ганчірками подрані чоботи, ув'язав їх мотузками й нап'яв на себе «пальто» своє. Це «пальто»—жовте на плечах, зелене під пахами, брудне спереду, з великими чорними латками біля кишень і з одним однісеньким салдацьким жовтим гудзиком біля коміра—було Юхимові і за постіль, і свиту, і за всі його маєтки,

коли не забувають ще про люльку, шапку, «бруки» та ще де-які «вещі». Нап'явши з кректанням пальто, Юхим тісно підперезався мотузком, пихнув люлькою й, витягши з-під полу дерев'яну калаталку, закалатав нею й промовив:

— А що!... А ще кажуть, що не козак! Хе-хе.. Хоч зараз до халамидників... Да-а...

Він щільніше насунув шапку на лоба, пихнув люлькою й зачовгав своїми, обмотаними в ганчірки, чобітьми з хати.

III.

Вечір був темний. Неба не видно було, а здавалося, хтось розіп'яв угорі безкраю чорну запону і трусив з неї дрібним холодним дощем. Вітер підхоплював дощ, крутив його, розкидав і гостро різав ним по лиці. Але в повітрі чулась не нудна, одноманітна, тяжка осінь, а щось бадьоре, свіже, молоде—чулась весна. Вітер ніс не запах гнилого, пожовклого листя, а перший дужий подих землі, що скинула з себе холодний, мертвий, сніговий жупан і могуче набиралася сили. Дощ нагадував не довгі безкраї, мокрі ночі з виттям вітру в коміні, а зелене море сходів, зелену, оксамитову траву, поле, працю, надії, одчай, радість, сльози—нагадував життя.

Дід Юхим вийшов з хати, ступив де-кільки кроків і озирнувся. Праворуч його темно і тихо. Чорніли стайні, загони, клуні, амбари... Нижче до будинку чорніли вершечки саду, а між ними далеко, далеко жовтіли вогники,—то село внизу, в долині. По ліву руку було більше життя. За «чорною» світила вікнами «біла» кухня; біля неї

стояли брички усяких фасонів, ходили люде, бігали собаки, а перед «комнатами» було видко, як у-день. Увесь довгий ряд великих вікон будинку був залитий світлом, що виривалось на двір і широкими смугами заливало подвір'я, потоптане ногами коней та порізане колесами бричок. У вікнах миготіли постаті, а на ганку, що був як раз посередині будинку, одчинялись двері, звідти вилітав глухий галас, наче з вулика. Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар!.. — раптом закалатав Юхим, наче бажаючи заглушити той веселий гомін. Тар-тар-тар...—неслось з ним по економії, то стихаючи, то ще дужче ріжучи вухо з кожним подихом вітру. Він обійшов стайню, комору, пройшов у сад і став то поринати у світло, то виринати з його, бо воно смугами тяглося із задніх вікон будинку. Обійшов будинок, «білу» кухню і знов став наближатись до «чорної». З чорної запони хтось перестав трусити дощем, наче замислився; вітер, не маючи впину, крутивсь і свистів у стріхах та голих віттях деревини, наче навмисне не хотів дати Юхимові насипати в люльку тютюну. Дід на мент зупинився, озирнувся і почовгав під стіну «чорної» кухні. Тут було затишно, тільки иноді вітер, мов жартуючи, зразу виривався десь з-за рогу і, дмхнувши тронизувато в лице Юхимові, знов зчезав десь у чорну яму долини. Дід притулився до стіни, поклав до-долу калаталку і почав виймати кисет; але раптом підняв голову і, прислухаючись, став дивитись за тин, що відділяв Юхима від подвір'я і тягся від рогу «чорної» кухні аж до рогу білої; тут зачулось якесь шарудіння. Спершись ліктем на тин, там чорніла якась постать в гострій шапці, що була дуже схожа на Трохимову. Поворухившись, вона знов застигла,

наче настромлений на тин стовп з горщиком зверху. Але не встиг ще Юхим насипати в люльку тютюну, як біля рогу зачулась чиясь хода, а за нею затемніла біля першої постаті друга постать.

— А це хто тут?—раптом зачувся спокійний, твердий, жіночий голос.

— Чорт!—насмішкувато здушеним, похмурим голосом промовила постать, не міняючи пози, а лиш злегка повертаючи голову.

«Ага, то Трохим, а то Килина»,—впізнав Юхим, насипаючи пучками в люльку тютюну і пильно придивляючись до рук, боячись розсипати.

— Правда, що чорт!—промовила Килина, підходячи ближче.—Що ж ти тут робиш?

— А хіба не бачиш? Танцюю...

Килина трохи помовчала, потім тихше і щиро якось сказала:

— Скажи мені, Трохиме, чого ти такий злий раз-у-раз?

— А чого ти така добра?

— Я? Ні, здається, і я не дуже, але ж...

— Без палиці мимо не йди?—кинув Трохим і сухо засміявся.

Килина щось сказала, але вітер, наче не бажаючи, щоб Юхим чув, шарпнув її слова і потаскав кудись за стайню.

— А мене вже таким мати породила та люде зробили;—зачувся знов Трохимів голос.—Таким і дівчата любили,—і злісно-іронічно засміявся.

— А ти любив кого-небудь?

Трохим мовчав.

— В тебе мати є?

— Була.

— А батько?

— А ти що?.. сватать мене хочеш, що допитуєшся?

— А хоч би й сватать.

Замовкли. Дід Юхим перестав навіть люльку набивать.

— Слухай, Килино,—терпко заговорив Трохим,—я жарту люблю, але коли мене кусають, то і я зуби маю... Маєш собі Андрія, то і грайся з ним, а я хазяйства не маю, то і торгуватись зо мною нема чого... Коли б...

Вітер знов, наче на злість Юхимові, одірвав кінець мови і ніби в кишеню сховав її. Дід Юхим, тихо, обережно ступаючи, ховаючись за тином, підійшов ближче і зупинився ступнів на три від них. Тепер йому навіть видно було, як вітер грав хусткою на голові у Килини.

— Ну, та й ти нівроку кусаться умієш,—спокійно сказала Килина.—Деся довго зуби гострив... А бідний Андрій аж муляє тобі...

— А тобі жаль його?

— Не жаль..., а... а—Килина трохи замнялась.

— А так, мовляв, згодиться колись... Чи заміж вийти, чи переночувати колись... Хе-хе-хе!

— Може й заміж вийду.

— Як буде на то його ласка.

— Правда, що чорт!—трохи з серцем промовила Килина, а дід Юхим задоволено посміхнувся собі під ніс. Йому страшенно хотілось запалити люльку, але він, притаївшись за тином, навіть не ворухився.

— Скажи ти мені, Килино, чого ти причепилась до мене?—раптом повернувся Трохим до неї.—Пішла б собі до Андрія та втерла б йому сльози... Краще буде!

Килина не зразу одповіла.

— Мені жаль тебе,—тихо сказала вона.—Злий ти, без серця... Попечений...

Трохим нічого не сказав, а тільки, видно було Юхимові, одвернув од неї голову і наче поправив шапку. З неба хтось почав сіяти дрібно-дрібно дощем. Вітер, мов прибитий до землі, не так уже казився, а ніби вже стомлений дихав спокійніше і рівніше. Біля «білої» кухні та «комнат» миготіли постаті, чулось гукання, біганина...

— Справді жаль?—не повертаючись, якимось напружено і без звичайного сміху спитав Трохим.

— А чого ж би я тебе обманювала?

— Не смієшся!—повертаючи голову, бовкнув він.

— Ну, от!.. ще що вигадай...

— Ну, так поцілуй мене, коли справді жаль...

— вирвалось у його з якимсь ніяковим, напруженим смішком у голосі.—Коли не смієшся...

Калина повела плечима, помовчала й нарешті теж з ніяковістю тихо спитала:

— Хіба тобі pomoжеться від цього?

— Поможеться... Поцілуй...—якимось грубо і дико прошепотів він.

Килина одхилилась навіть трохи назад і нічого не промовила.

— Ха-ха-ха!—вмить голосно, з ненавистю зареготався Трохим.—Жалібниця! Злякалась... Думала й справді! Ха-ха-ха! Не бійсь, я пошуткував. У мене ж нема грошей Ха-ха-ха!

І сміючись, він, не хапаючись, одійшов від тину і, озираючись, пішов до стайні.

— Трохиме!—тихо гукнула Килина. В голосі її чулось щось винувате, ніякове і боляче. Але Трохимів сміх ставав все тихіший і хутко чорна постать його мов розплилась у тьмі.

«Та-ак», хотілось промовити Юхимові, але він тільки переступив з ноги на ногу і пильно дивився на Килину, що сперлась на те саме місце на

тину, де тільки що лежала Трохимова рука, і наче закам'яніла. Біля кухні зачулась чиясь хода, але Юхимові не видно було, чи то Трохим вертався в хату, чи виходив хто з хати. Килина ж не рушилась.

— Килино!—вмить покликав хтось тихо. Килина поволі озирнулась, але не обізвалась.

— Килино!—голосніше вже покликало вдруге і чутно було, як хтось чвакав чобітьми по грязюці, наближаючись до рогу.

— Ну; чого там?—незадоволено обізвалась Килина. З-за хати з'явилася постать і помалу підійшла до неї.

— Ти тут?—впізнав Юхим Андріїв голос.—А я шукаю тебе... чого ж ти тут стоїш... дощ, холодно...

— Так, стою та й годі...

— Може вийшла до кого?

— А як же!.. До Халабуди вийшла...

— А-а!—протягнув з нотками ніяковости й ображення в голосі Андрій.—Так я може... Так я піду!—шарпнувся він раптом і вже хотів справді йти, але Килина спинила його.

— Ет!—з ласкавою досадою узяла вона його за руку.—«Піду»... Куди підеш?.. Не жену ж я тебе... Не схочу, сама скажу... Зараз—«піду»...

Андрій трохи постояв мовчки, потім Юхимові стало видно проти світла з будинку, як він заворушився, наблизився до Килини і наче злився з нею в обійми.

— Так ти не до Халабуди вийшла?—зачулось його тихе питання. Юхимові не чути було, що вона одповіла, тільки, коли вона скінчила, до його долетіло Андійове «голубко». Потім голова його нахилилась близько до Килининої голови і чути було, як губи його з цмоканням то приту-

лялись, то одривались від її щоки. Але Килина стояла непорушно, не забороняючи, але й не обнімаючи, наче ті поцілунки були щось неминуче й байдуже, як ці краплі дощу.

— Килино!—зачув знов Юхим одривисте, важке Андрійове шепотіння.—Я прийду... Можна?.. Килино?..

Килина мовчки, не згожуючись, покрутила головою.

— Ну, чого?.. Чого?.. Ніхто не почує... всі спатимуть... Килино!

Килина не рухалась.

— Не хочеш? Ні?

— Не хочу,—твердо промовила Килина.

— Чому?

— Так, не хочу та й годі.

— Значить, ти мене не любиш... значить...

Килина не дала йому договорити. Раптово повернувшись до його всім тілом і, разом скинувши його руку з свого стану, вона, ніби тільки й чекала цього, заговорила якось терпко, сухо й разом з тим палко:

— «Не любиш!» Ну, й не люблю, ну, то що? Хіба я тобі казала, що люблю? Хіба я тебе обманювала?... І не люблю. Бо любити можна того, хто мене любить... хто мені добро робить... А тебе за що маю любити? За те, що молодий та гарне личко маєш? Е!.. Бачила я це... Ти люби мене, от що!.. Любитимеш мене, любитиму й тебе...

Андрій щось сказав, але Килина не слухала його.

— А ти не мене любиш, а себе... Ось вже скоро півроку, як ти співаєш мені про своє кохання... А чи я що мала з його?.. Чи не так я оддаю свою працю другим; чи не така я наймичка, якою була й до тебе? Хіба я живу? Га... А я жити хо-

чу!... і буду жить! Продам себе, шлюхою стану, а буду жить! Чуєш? Коли пропадуть, так знать за що пропадуть!.. А ти мені що? Що ти мені?.. Не мала я таких хазяйських синків? Ого!.. Всі ви ласі... Знаю... До Халабуди піду, до чорта, а так не буду жить... І плювати я на вас усіх хочу!. Ненавижу я вас... Кожному з вас хочеться на дурничку поживитися, а ти собі—як знаєш... Ну, то й я-ж знаю! «Прийду». Ні, ти візьми мене за жінку, а тоді приходь... А я Софійкою не хочу бути. Не хочу, щоб мене якась паскуда прилюдно по морді била та шлюхою очі випікала... Не хочу, щоб мої діти, як Маринка, під стусанами виростали... Не хочу... Я хочу жити, як люде... От що!... «Не любиш». І не люблю, і не любила, і не любитиму!... Я вперед себе люблю, а потім того, хто мене любить, хто мене любить для мене, а не для себе, для своєї потіхи... З наймичкою, мовляв, все можна... Вона наймичка. Я — наймичка. Хазяйському синові сором женитись з наймичкою... Так не лізь же до неї... Чуєш?.. Не лізь!... Ненавижу вас, проклятих!.. І плювати на вас хочу... На злість вам шлюхою буду... піду в город і пристану до тих! Чув, що дід говорив!... Шлюхою всесвітньою буду, а не дам обдурити...

Вона спинилась, одвернулась від Андрія, що нерухомо слухав її й, повернувшись знов, раптом схопила його за руку вище ліктя й притягуючи до себе, заговорила якимсь зляканим, болісним, вмоляючим голосом:

— Голубе!.. Андрію!.. Серце! Піди знов до батька. Кричи, гвалтуй... на коліна падай, хай дозволить женитись... Я любитиму тебе... цілуватиму... Все, що хочеш... Робитиму, як віл... Слухатимусь... Обніматимусь... Дивись...

Юхим напружено дивився, як вона обхопила його, як впиласть йому устами в уста і наче замерла; як, одірвавшись, вона глибоко зітхнула і знову, щось шепочучи, пригортала, впивалась йому в лице і знову щось палко шепотіла. Потім, не випускаючи з своїх обіймів, одвела голову і, важко дихаючи, промовила:

— Підеш?

— Піду!—задихаючись, сказав Андрій.— Піду зараз... А як знов не дозводитьь...—і спинився.

— Ну? Ну, а як не дозволить?! Ну, що ж, говори!—шарпнула вона його за плечі.

— То я вже й не знаю, що робить...—тихо й безсило промовив він.

Килина нічого не сказала, тільки одняла від його свєї руки й одвернула трохи голову.

— Коли підеш?—в'яло спитала вона.

— Піду зараз!.. Щоб до ранку й вернутись...

— Як знаєш...

Андрій постояв трохи, потім несміло обняв її, пригорнув і почав цілувати. Вона знов стояла, не одхиляючись і не обнімаючи, тільки похитуючись в його обіймах.

— Ну, буде... Іди вже...—нарешті поволі одвела вона його руки.

Андрій ще раз замер біля неї, потім енергично одірвався, насунув щільніше шапку на голову й, нічого не кажучи, хутко й твердо пішов від тину вниз. Незабаром він промиготів у світлі з вікон і зчез по-за будинком. Килина ще трохи постояла, потім повела наче з холоду плечима й тихо пішла в хату. Юхим зараз же почав кресати вогонь. Запаливши люльку, він довго задумливо смоктав її, придавлюючи пальцем тю-тю і не відходячи від тину. Потім озирнувся, помацки знайшов свою калаталку під стіною й

рушив знов униз до «білої» кухні. Стукіт його калаталки знову залунав по підвір'ю, але Юхим стукав, махав рукою, кутив люльку і все це робив так, наче нічого не чув і не бачив перед собою. Біля «білої» кухні й будинку рух був більший, — хтось гукав, десь реготались, бігали з кухні в будинок і з будинка в кухню дівчата, несучи поперед себе якусь посуду, хтось стукав десь по чомусь залізному між бричками, що скупчилися всі біля льоху, гавкали собаки, іржали нерозпряжені ще коні.

Проходячи повз будинок, Юхим помітив біля тинка, що тягнувся вздовж фасаду, якусь постать, обличчя він не міг роздивитись, але бачив, як вона нерухомо дивилась в залиті вікна, спершись грудьми на частокіл. Зрівнявшись з нею, Юхим зазирнув їй в лице і впізнав Трохима, що озирнувся на мент і знов перевів очі на вікна.

— Любуєшся? — спиняючись, прогунявив Юхим.

Трохим, нічого не одмовляючи й не повертаючи голови, скривив губи в усмішку.

— Д-да, гуляють люде, .. — зітхнув дід, дивлячись і собі на вікна, в яких то з'являлись, то зчезали чоловічі й жіночі постаті. — Живуть, що називається. Да-а... Це сина охвицера ви-правляють знов у військо... Послі празників, значить...

Помовчавши трохи, він сперся теж на тинок і, зітхнувши, заговорив:

— Погано, брат, у голові мені стало після горілки... Наче хто піску насипав туди... І коло серця нудить... Ссе, як п'явка... Мабуть, зап'ю я... А зап'ю, — вижене Халабуда. А холодно, не доберусь до Адеса. От і вибірай... Не треба було починать... Та ще й весна до цього... Усяке по

весні жити рветься... А жити нема як... Ех, як би вже скоріше тепло!.. Потягну на волю...

Від кухні до будинку хутко пробігла одна дівчина, несучи щось поперд себе, за нею друга, третя... Назустріч їм біг якийсь чоловік. Сказавши щось їм на-бігу, він побіг далі і вскочив у двері кухні.

— Понесли панам їсти...—промовив Юхим.— Виголодались за танцями... Да-а... Живуть люди...

Він подивився задумливо у вікна, потім усміхнувся і заговорив знов:

— А от подивись... Здається, кому вже не жити, як не панам... а проте і вони своє горе мають... Ми горюємо з тим, а вони з другим... Та все не без лиха. А нема так, щоб ніколи чоловікові ніякого горя не було... Бо тоді й щастя не було б... Через те то й зветься воно щастям, що горе є... Не будь горя, то й жив би чоловік собі байдуже... наче так і треба... А горе заставля його знати, що щастя, а що лихо... З горем, виходить, краще жити...

Трохим подивився на його таким оком, ніби хотів упевнитись, чи не сиплеться в діда з голови той пісок, про який він говорив. Але той тільки посміхнувся, похитав головою й заговорив далі:

— Так, так, хлопче... Це я тобі скажу так... Коли я сидів в Адесі в тюрмі, так мене посадили за одну там сторію в темний канцур. Це так собі кімната... аршинів зо три... без вікон... порожня, аж у подвалі. Як зачиняють двері, то так темно, наче тобі очі повиколювали. Ну, так як посидів я в тій кімнатці сім суток та як вийшов на світ, так аж... захитався від світу... аж боляче в очі стало... От тоді я й узнав, що то світ, а що

то тьма... А як жив уперед, то ніколи й не думав про його. От так і з щастям... Тільки брат, тут така штука виходить: що одні живуть ніби в темному канцурі весь вік і тільки на якусь там хвилину вискакують на світ, щоб не забувати, що вони в канцурі і що крім подвалля є ще світ: це наш брат... І є другі люде, що живуть весь вік у світі, в щастю і тільки на хвилину вскакують в канцур, щоб не звикнути дуже до світу,—це пани... А як ні ті, ні другі без канцура не можуть... Да-а...

Він пильно почав смоктати погаслу люльку, потім вибив з неї попіл, обтер і поклав в кишеню. З будинку знов вискочили дівчата й регочучись побігли навипередки до кухні. Трохим мовчки подивився на дівчат, потім перевів очі на вікна, довго дивився на них і, наче не бажаючи далі пражнити себе, круто повернувся й пішов угору до «чорної» кухні. А Юхим довго ще стояв і дивився у вікна, мов бажаючи зазирнути туди, в той невідомий йому світ, до тих людей, що так инакше проти його живуть, які не знають ні калаталок, ні холоду, ні голоду, ні «канцурів». Мимоволі він кидав іноді оком до чорної кухні. Там було темно. Уявлялась велика хата, чорна, брудна, холодна... Довгий піл, смердюче повітря, важке сопіння грубих, темних людей, які не вміють ні ходити так, як ці, ні так гарно бавитись, ні грати, ні говорити... Стомлені, знесилені, вони сплять тепер. Довго стояв дід забувши й про каталку й навіть про люльку. Потім зітхнув, озирнувся тихо пішов по-над будинком. Вийшовши на дорогу, що йшла біля будинку до села, він несподівано зустрівся з Андрієм, що помалу йшов знизу з похиленою головою. Зрівнявшись, він пішов разом з ним і, зазирнувши в лицеспитав:

— А де це був, Андрію?

— Дома,—тихо промовив якимсь безнадійним голосом Андрій.

— Ага!.. Що ж там?... як там батько, мати?

— Нема батька дома...

— Ага!.. А мати?

— Не знаю... Я нічого не знаю. Не чіпляйтесь до мене!—вмить роздратовано крикнув він.— Ідіть собі, калатайте оттам—і, прибавивши ходу, випередив Юхима й сховавсь у тьмі.

— Та-ак, — прогунявив собі під ніс Юхим і, постоявши трохи недвижимо, раптом так закалатав, що аж у стайні захропли коні, а біля кухні пси так і залились голосним гавканням.

Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар!—котилось по подвір'ю, за будинком, за током, то стихаючи, то ще голосніше вибухаючи. «Чорна» кухня спала, а будинок сяв і чути було іноді згуки музики, то тихі й ніжні, як материні пестоші, то гарячі й палкі, як обійми коханої, то веселі, як той будинок, то сумні, як та кухня.

Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар!... Тар-тар-тар!—акомпанував їм дід.

IV.

Скоро повставали пани (а це було не раніш, як у робітничий обід), зараз же по економії пройшла дивна, страшна чутка: у одного панського гостя, вчителя з города, вкрадено... «миндаль»! Ту саму «миндаль», що так красувалась на гордих грудях у вчителя, за яку з ним «ручкались і поздравляли», за яку можна б у городі «трахтир з катеринкою» завести—ту саму «миндаль» тепер

вкрадено... Хто, як, коли—невідомо; одно слово—вкрадено. Спершу думали, що хтось з гостей пожартував, щоб налякати пана Луценкова, але, коли розмірковували, що хто ж таки жартуватиме з «миндаллю», то постановлено було в один голос, що «миндаль» не инакше, як украдено. Оповідали, що по всіх «кімнатах» у всеї «білої» челяді було зроблено великий трус, поперекидано всякі скриньки, познаходжено такого, що нікому і не снилось, а «миндалі» не знайдено. У буфетчика витягли з-під матраца на ліжку шість срібних панських ложок, які він туди заховав, щоб вичистить, та забувся; у Маруськи, що з косим оком, знайшли золотий перстень, що колись був закотивсь кудись; «довготелеса Устина» сама вийняла, як прийшли до неї, панині довгі панчохи і «баночку з помадною мастю», які вона знайшла за кухнею; перетрусили все і всіх, а «миндалі» все-таки не було. Де-хто з гостей поїхав, де-хто зостався і «панич Олександр», який мав сьогодні від'їздити у полк, мусів лишитися, щоб якось залагодити справу вчителєві. А сам учитель, оповідали, як не плакав за «миндалею». Старий пан дуже сердився, панни підсміювалися, паничі жартували, старші жалкували. Одно слово, по всіх закутках економії пана Гаврильчука тільки й мови було, що про «миндаль».

А на чорній кухні нема вже що й казати: розмова про страшну подію не змовкала весь час. Перебірали, догадувались, міркували і на той бік і на цей, вказували на одного, потім на другого, лаялись, сміялись. Спершу Гриць постановив, що то вкрала Санька, бо навіть він їй учора радив це зробити, але, коли та страшенно обурилась на його, він згодився, що помилився. Потім, подумавши, вмить з веселим реготом дога-

дався, що то не хто взяв «миндаль», як Маринка. Маринка, що і так увесь ранок була якась инша, ніж перше, яка і так хутко з напруженням бігала по всіх очима, дуже почервоніла і злякано зупинила свій неспокійний погляд на Грицеві. Але за неї вступилась Килина і розмова перейшла на инше. Тільки Трохим та Андрій мало мішались до балачки, а більше сиділи мовчки, один з своєю звичайною сухою усмішкою, а другий з похмурим, задумливим обличчям, яке іноді з якимсь неспілим і винуватим виразом поверталось до спокійної, тільки блідої сьогодні Килини. Савка теж не дуже балакав: сонний, він незадоволено дивився на всіх рідко розставленими очима і тільки дивувався, що вони знайшли дивного, що вкрали «миндаль». Украли то й украли, так через це вже і не їсти нікому. Коли ж на столі з'явився борщ і каша, він і зовсім замовк. По обіді, не встиг ще дід Юхим запалити люльки, а хлопці скрутити цигарок, як до кухні вступила панська няня, баба Устина. В одній кохті, в одній ситцевій хустці на голові, маленька, з гострим, зморщеним личком, з якого м'яко дивилась пара невеличких оченят, з запалим ротом, до якого і від якого розбігались на всі боки глибокі зморшки, звичайно балакуча, вона тепер мовчки ввійшла в хату, пройшла до лави і, не кажучи ні слова нікому, сіла і стала дивитись перед себе. Де-хто зирнувся, де-хто всміхнувся, де-хто пильно, здивовано дивився на неї, чекаючи, що далі буде. Устина ж як закам'яніла.

— От це і все?—усміхнувся дід Юхим, зирнувши на бабу і знов звертаючись до люльки. Няня кинула на його очима і нічого не промовила.

Знов де-хто зирнувся, де-хто усміхнувся.

— Мало, бабо, мало, — покрутив головою Юхим:—це ми давно вже чули.

— Чули?—знов подивилась на його Устина.

— Ой, ні! Цього ще зроду — звіку нігде не чувано.

Вона безнадійно, сумно похитала головою і знов стала дивитись якомсь мутно поперед себе.

— Що миндаль вкрадено?—стиснув плечима Юхим.—Так то, бабо, не новина. Крадуть не то що миндалі, а й ціле життя... Волю, бабо, крадуть, сили, щастя... Е-ге-ге-е! Дай, боже, мені стільки здоров'я, а тим злодіям хвороби, скільки то воно крадеться на білому світі...

— Не миндаль,—тихо перебила його Устина.

— А що ж?

Устина помовчала, потім повернулась до діда, випнула вперед все лице і роздільно промовила:

— Ви-га-няють мене!

І, поклавши лікоть правої руки в долоню лівої, сперла лице на руку, втягнула якомсь в себе і так тонкі губи і знову стала дивитись перед себе.

— Хто виганяє? За віщо? Як?—посипались питання. Няня тільки позирала на кожного, хто питав, мов дивуючись питанням цим, і знов дивилась вперед, нічого не кажучи.

— Та хто ж виганяє?—Пани, бабо?—скрикнула Софійка.

— А хто ж більше?—подивилась на неї Устина.—Хто ж більше, як не пани? Ох, пани, пани,—покрутила вона головою.

— ...Хто вас тільки на світ породив?—на-пів серйозно, на-пів з усмішкою додав Юхим, налагоджуючи на креміль шматок прозеленої ганчірки, що мала бути за губку. Устина мовчки сумно похитала головою.

— Та за що ж?—широко розплющила очі Софійка.

Няня трохи помовчала, потім знов витягнула вперед лице і таємниче заговорила:

— Через оту прокляту миндаль... Хай мене бог тільки простить (вона перехрестилась), а я б її, хоч вона і хрестом зроблена, але не то що на груди не почепила, я б її собакам викинула... Вона мені потрібна... Потрібна, як тій сироті трясця... «А може, каже, ти, няню, думала, що вона дорога та забагатіти на старість захотіла». Ой, не дай, боже, нікому так багатіти... Забагатіла коло вас...

— То ж хто так казав?—спитав Юхим, схиливши голову трохи на ліве плече і цокаючи кресалом об кремінь.

— Та хто ж? Наша ж пані Зіна, та, що на руках її виносила, своїм молоком її вигодувала... Впадала коло їх, як коло своїх, убивалася, щоб воно і в теплому і в чистому було... І от тобі... «За що ж, кажу, мені сором такий? Чи ж я таки, кажу, не заслужила того, щоб мене хоч за злодійку не мали? Нà що ж мене трусити?»—«А хто його зна—це вже панич Олександр каже—а хто його зна, каже, няню, може такий гріх і на тебе впав». Та й давай перекидати... Халабуда старався... Бодай з його лиха доля вже старалась... Узяла я, знялася та й пішла... Живіть собі, як знаєте, а я дожилась вже, злодійкою стала...

Мутні очі її ще більше помутнішали, заблищали і з куточків їх тихо викотились і поповзли по лиці, як в-осени по склу краплі дощу, дрібні сльози. Вона взяла краєчок хустки, якою пов'язана була голова, витерла очі, висякалась і заговорила знов.

— Іду вже я, а пані Зіна і питається: «Що ж це ти, каже, няню, вже, може, одходиш від нас»? Мовчу я... «Ну, що ж, каже, не хочеш служити, то й не треба... Все одно, від тебе тої роботи, тільки слава одна»... От вам!—хитнула вона головою і подивилась на всіх.

— Ну...

— «Ох, кажу, пані, пані!.. А кому ж я літа свої оддала, на кого ж життя все робила?»—«Як робила, каже, то й годували тебе»...—«А тепер, кажу, як сили не стало, то вже і вигнати можна? Ну, кажу, коли вже так, то дайте ж мені хоч те, що заробила у вас, може, кажу, хоч не під тином десь здохну»... А вона: «Що ж ти, каже, заробила? Що заробила, то й зносила, або з'їла. Пошитаємо, каже, та й дамо, скільки тобі там приходитьсь». Плюнула я, заплакала та й пішла. Не треба мені нічого...

Сльози знов закапали у неї з очей; поморщене, жовте підборіддя задріжало, але вона не витиралась. Всі сиділи тихо, сумно.

— Ну, і куди ж тепер?—спитав Юхим.

— А я знаю?—рівно якось одмовила Устина.—До дочки пішла б, так сама у наймах.

— Да-а... Погана припорція, — спльовуючи сказав Юхим.—Як стара стала, то вже й на смітник бабу, а як молодію була, то десь і паничам любя була. Так воно, брате, все...

— Ну, а про миндаль не знати, хто взяв?—перебила його Санька, цікаво-пильно дивлячись на няню.

Няня заплющила очі, втягла губи і, одвернувши трохи голову, махнула зневажливо рукою. Потім утерла очі краєчком хустки і промовила:

— Там такого клопоту, наче й справді що путне пропало... Аж язики повисолоплювали...

— А вчитель що?

— Що ж йому? Бідкується... Просить уже: «Пожалуста, каже, оддайте назад. Я благодарить вас буду». Хто ж йому оддасть? Коли брало, то вже не для того, щоб оддати, а щоб самому поживитися...

Потроху вона ніби заспокоїлась, оживилась і навіть розбалакалась. Часто озираючись з таким виглядом, чи не підслухає хто, вона оповіла, скільки пішло грошей на вчорашній бенкет: потім, похитуючи безнадійно і з зневагою головою, вона «не побоялась гріха і просто таки заприсяглась, що хай вони (цеб-то пани) ще років зо два оттак пофиськають грішми, то й самі з'їдуть на старцівську лінію», потім знов зійшла на «миндаль» і постановила, що не инакше вкрадено, як у-ночі, коли всі спали. Бо світлиця, де спав учитель, виходить дверима у сіни. Хтось зайшов у-ночі, прокрався та й узяв. А миндаль лежала біля ліжка на столику разом з грішми. Та грошей не взяло, а тільки миндаль. А миндаль ту дано вчителеві за то, що школярів добре вчив. А панна Наташа заслабла, бо вчора батько застав її в темній кімнаті з офіцером. Та ще яка чутка ходить, ніби чоловік Зіни зійшовся там десь у Києві з якоюсь повією і хоче розвід брати...

Сонце весело грало на чорній долівці, але під його блискучим світлом хата здавалась ще сумнішою, ще більш незатишною... Потріскані стіни, пузатий комин, під з розкиданою соломою, голі лави, голий довгий стіл з недоїдками обіду, все, здавалось, виставляло як на показ все своє негарне, погане.

— Халабуда, панич Олександр і ще якийсь панок з ними... ідуть сюди...— не повертаючись і не підіймаючи голссу, холодно і рівно промовив

Трохим, що сидів біля вікна і весь час дивився у його. Де-хто кинувся до вікна, де-хто одійшов до полу, де-хто zostався на місці. Няня підперла голову рукою і одвернулася від дверей. Незабаром рипнули двері і в кухню один за одним увійшли: попереду панич Олександр в картузі з червоним верхом, в синьому офіцерському жупані, який гарно обхоплював його дужий стан, в вузьких у чоботи штанях, які так щільно обтягали ноги, що видно було, як здригувались на них мускули, і з хлистом у руках. За ним прудко всунувся «панок» у чорному картузі з синьою оксамитовою околицею і з кокардою, в довгому сюртуці і з такими високими комірчиками, що, здавалось, вони йому ось-ось поодрізують вуха. Ускочивши дрібним поступцем у хату, він ніби вклонився, ніби нахилився всім тілом уперед, мов бажаючи стрибнути, і, скинувши картуза правою рукою, лівою почав зараз пригладжувати свій підстрижений чуб, що дуже був схожий на білу щітку, якою чистять одіж. За ними просунувся Халабуда в своєму кожаному піджаці і в глибоких калошах, які були мало не до верху замазані грязюкою. Не обтираючи ніг, не скидаючи шапок, Олександр і Халабуда підійшли до столу і, озираючи всіх, зупинились. Всі, крім Трохима, Устини та Панаса, що зраня ще лежав на полу зовсім хорий, не встававши навіть до обіду, зараз повставали і видно було, як кожному хотілось, як мога менше місця на той час займати.

— А то что за барін такой?—хитнувши головою на Трохима і кидаючи мимохідь оком на Устину, що сиділа по-біля його, спитався в Халабуди Олександр. Трохим не рушився, мов не чув, тільки очі його якимось гостро дивились в віконце й

мідяне порите віспою лице його стало ніби темніше.

— Почему не встайош? Слиш, ти! Рябая морда! я кому говорю?!

Гарне, випещене лице офіцера з чисто виголеними, трохи синіми в тих місцях щоками і пушистими з підвусниками вусами почервоніло, а великі, довгі очі під темними і трохи широкими бровами загорілись вогнем. Трохим з-під лоба похмуро подивився на його.

— Встать!

Трохим, не спускаючи з його очей, тихо підвівся і став на ноги. Панич Олександр ще трохи подивився на його і, мов заспокоївшись, одвернувся. Червоне з лица йому зійшло і воно спершу пожовкло, а потім знов укрилось своїм звичайним ніжно-рожевим кольором.

Халабуда почав незвичайно тихим, делікатним голоском оповідати про крадіж і допитувати, чи не зна хто чого. Певно, що ніхто нічого не міг йому сказати. Але Халабуда, не дивлячись на всі «я нічого не знаю», навіть не зміняв інтонації голосу і з одного, мов по черзі, переходив до другого. Але і на друге відповідали «не знаємо». Тоді він переходив до третього і знов виясняв, що «миндаль» та нічого не варта, що за неї багато грошей не дадуть, що той, хто признається, тому нічого не буде, аби тільки вернув. І весь час скося поглядав то на офіцера, то на панка, який і був сам учитель «господин Луценков», як делікатно висловився Халабуда. При panaх він не поглажував кінчик носа, бо вважав це за надто вільне поводження, а пустивши руки «по швам», іноді тільки поводив од себе в повітря правою рукою, мов щось одгортаючи від свого піджака. Як колишній вояка, та ще унтер-офі-

цер, він добре «понімає» обрaщеніє з благородними».

Панок слухав допитування напружено пильно і невеличке личко його, з білявим пухом на щоках, з білявими вусиками, віями, бровами, з гострим носиком, наче курча, що вилупилось з яйця, хутко дивилось то на одного, то на другого. Картуза він також надів.

Офіцер не мішався до допиту: подригуючи литками то правої, то лівої ноги, він або крутив свої довгі, темні вуса, надуваючи щоки і дивлячись тоді на них, або, позіхаючи, водив оком по стінах, по стелі, по застиглих постатях і хлюскав себе хлистом по блискучій халяві. Іноді він зупиняв на хвилину погляд на Устині, всміхався собі під вусом і знов, позіхаючи, блукав очима. Потім, мов це надокучило йому, він раптом звернувся до неї й, усміхаючись одними очима, спитався:

— А правда, здесь лучше, чем у нас, няня? а?.. А в поле еще лучше, наверно...

Няня пильно й суворо подивилась на його й нічого не одмовила. Йому, очевидячки, стало трохи ніяково.

— Оскорбилась, старушенция...—засміявся він до Луценкова.—Служила, понимаете, чуть ли не всю жизнь і вдруг как укусило ей, бросать хочет. Что ж...—розвів він жартівливо-сумно руками.—Приневолить нельзя... Счастливой дороги...

Халабуда, що делікатно замовк був, підждав трохи і почав знов:

— Потому, которая узяла, то хай без сомнений признается, бо раз, що всьо рамно знайдем, а друге—грех большой... Када ж признается, так ніяково притеснення не будет їй, бо без сомнення сама призналась...

— Тем більше, господа,—поспішно, з ніяковою усмішкою вмішався Луценков,—что ета вещь, ета медаль, что лі, она нікакой ценності сама по себе не імеет... За нею нікто нічево не даст... Відіте лі... А я би тому даже вознагражденіе дал би...

Йому нікто нічого не одмовив. Дід Юхим мовчки бігав по всіх очима; Санька й Софійка були стурбовані, Килина поралась біля казанів, миючи їх великою ганчіркою, і тільки іноді випрямляла спину, повертала до столу голову й, викручуючи над казаном ганчірку, дивилась на панів. Біля мисника на лаві вовтузилась з мисками Маринка і з якимсь новим виразом в очах і в лиці поглядала на допитувачів. В неї виявлялось щось уперто-завзяте й злісне, як у молодого вовчати, захопленого псами, навіть страху менше видно було. Хлопці з-під лоба позирали на гостей і іноді тільки несміло озивались між собою словом, другим.

— О, боже, боже!—зітхнув офіцер.— Вєдь ето же смешно наконец! Іскать орден где-то на черной кухне...

Учитель живо повернувся до його.

— Нет, почему же?—з тою ж ніяковою і ввічливою усмішкою хутко заговорив він.— Вєдь оні могли как-нібудь... е... е... ну, пожалуй, найті как-нібудь, ілі же... даже похітіть... Почему же?... Конечно, ето похоже на водевіль... Мне самому ужасно... неприятно... Но что же делать? Вєдь, я право, знаєте... Вєдь вообразіте: так сказать, в первый раз получил орден, вніманіе в некотором смысле... і вдруг украли. Оно би ещо нічого... Но вєдь все могут подумать: напілся, потерял... одним словом... небрежность... е... неуваженіе, что лі, еслі хотіте... Я понімаю, конечно... с вашей стороны...

— Д-да... конечно...—ліниво процідив крізь зуби Олександр.—Но я думаю всьо-такі, что можно би здесь і прекратіть распреси... Ведь їх тут... Один, два, трі...—він почав для чогось рахувати всіх очима. Дійшовши до Килини, він глянув на неї і раптом зупинився. На-пів здивовано, на-пів з захопленням обдивившись на її поважну, струнку постать з пишними грудьми і гордою головою, він зустрівся з її спокійним, глибоким поглядом і наче замер на яку хвилину. Не рухаючись, не одводячи одно від одного очей, вони так стояли з якийсь мент, потім Олександр ще раз озирнув її з голови до ніг, ще раз подивився в її променясті очі, які дивились на його твердо і разом з тим приваблюючи, і наче нічого не було, почав рахувати далі. Але хоча це було всього якийсь мент, хоча Килина ледве-ледве посмінулася й зараз же також одвернулася до свого казана, але де-хто помітив таки їх погляд, а надто Андрій, який спершу зблід, а потім почервонів до самого чуба.

Олександр, перелічивши, повернувся до вчителя, що з чеканням дивився на його і, показуючи одними очима назад, до Килини, тихо промовив:

— Посмотріте туда, к пачке... Відіте... девочку?... Только смотрите так, чтобы не очень заметно било... Відіте?

— Віжу, віжу...—пильно й з надією зиркнув на Килину панок.

— Как вам нравітся ета... миндаль, а?—захоплено проговорив Олександр.—Ведь... Юнона... Настоящая Юнона... А?... Смотрите, фигура какая!... Грудь... глаза... Чорт возмі!

— Да, да...—пробурмотав розчаровано Луценков.—Очень красивая... Но я думал, что вы мне... о пропаже...

— А, что пропажа! — весело перебив його офіцер. — Находка есть! Ну, что же Халабуда? — раптом голосно і серйозно-ціловито звернувся він до прикащика, що пильно слідкував за всім своїми розтягнутими тихими очима і робив такий вигляд, ніби він нічого не помічав.

— Нужно ж найти пропажу! Так ведь нельзя.

— Так точно, ваше благородіє,—трохи випрямився й наче ожив Халабуда.—Дестлительно так нельзя...

— Так вот! Нужно обискать всех хорошенько... осмотреть все вещи... Кто нужен—того оставить... Кто не нужен—отослать... Ведь у каждого работа наверно есть?

— Так точно!.. Так вы все... можете уйдти... звернувся Халабуда до парубків.—А то хто лежить?

— То—Панас... слабый—прогудів Гриць, шукаючи свою шапку на полу.

— Чого ж він слабый?

— Так... заслаб...

— Ага!—задовольнився Халабуда.—Так по какой же надобности он тут лежит? Разлі тут больница? Заслабел—бери без сомнения рощот і йди собі, слабой на постороннем месте... А экономия—не больница... Панас!—гукнув він, підходячи до полу, але Панас тільки підвів трохи голову й знову безсило поклав її назад.

— Слушай, е... е... Халабуда!—спинив прикащика офіцер.—Его можно будет потом... Пусть лежит... Потом ты его отправиш на село ілі в волость... что лі... А теперь пусть лишние выйдут... Пусть останутся только те, кто бил в комнатах... Ілі у кого работа здесь есть—додав він, глянувши на Килину.

Всі, не виключаючи й діда Юхима, один по одному повиходили з хати; zostались тільки Маринка та Килина біля печі, Санька та Софійка біля жердки, Панас на полу та няня біля вікна.

— Ну, а ти, няня,—звернувся Олександр до цієї—може бить, тоже ушла би куда-нібудь? А?

Няня не поверталась і мовчала. Офіцер нетерпляче подивився на неї і похльоскав себе по халаві.

— Ну, что же ти, няня? Пойдьош?

— Куди ж я піду?—тихо промовила, не повертаючись, Устина і дріжачою рукою піднесла краєчок хустки до очей. Олександр зробив нетерплячий рух, але зараз же здержав себе і, ступивши ближче до неї, почав тихіше й навіть м'яко:

— Відіш, няня, ти погорячілась немного... Нікаково оскорбленія тебе нікто не делал, а только... ну... е... просто ти... Да чорт с ним! Одним словом, я тебе вот что говорю: остав свою глупую обідчивость і іді домой. Там на pewno уже Колька соскучілся по тебе... Скажеш сестре, что я послал тебя... Вот і всьо. А то тут, відіш, сейчас допрос будет, может прі тебе будутъ стесняются говоріть... Всьо равно тебе некуда ідті... Ну?

Няня ще хвилинку посиділа, потім встала й тихо почовгала з хати, ні на кого не дивлячись і витираючи очі..

Олександр уже не крутив ліниво вуса, не блукав байдужим оком по стінах та стелі, а наче ожив. Весело одсунувши свій червоний картуз на потилицю й озирнувши усіх, а надто Килину, він жартівливо почав засукувати рукава, голосно говорячи:

— А тепер можно і допрос сделать... ей Богу, я і не знал, что на нашей кухне такіе дівчата!.. Право!.. Ну, что ж, начньом...

І посміхаючись, підійшов до Софії та Саньки, що, притулившись одна до одної, спершу були зрушені, а потім потроху почали всміхатись, а коли Олександр, приступивши зовсім близько, схопив за руку Софійку і потяг її до себе, вони захіхікали й стали пручатись. Почалась боротьба. Ссфійка щиро, весело реготалась, сміливо й задирливо зачіпала панича, говорила йому в лице доволі скромні речі; Санька ж роблено-соромливо хіхікала, ховала голову в руки і, коли офіцер, ніби обшукуючи, обнімав її, вона тоненько пищала й слабо випрочувалась. Але обнімаючи то Ссфійку, то Саньку, сфіцер все поглядав на Килину і ніби вагався. Нарешті покинув тих і, підходячи до неї, промовив:

— Ну, у тех миндапі нет... Наверно уж у етой. Правда? А?

І зазираючи в лице її, він протягнув руку до стану й обняв її. Розпалений боротьбою, з почервонілими щоками, з очима вкритими масним блиском, з пушистими, темними зусами, він був дуже гарний. Але Килина хутко одвела його руку від свого стану і, глянувши на його, спокійно, але строго протягнула:

— Ну-у!

Офіцер здивовано підняв брови.

— Ого! Королева неприступная!... Смотріте...

І сміючись, він знову міцно обхопив її за стан і хотів вже протягнути свої губи до її лица, коли вона знов спокійно, але рішуче визволилась, нахмурила брови і, держачи лівою рукою між ним і собою мокру ганчірку, промовила:

— Паничу! Прийшли за ділом, то й робіть його. А цього не треба...

Очі її дивились спокійно, твердо, але без тієї приваби, що перше. Офіцер ще вище підняв бро-

ви й, стиснувши плечима, з ніяковістю повернувся до Халабуди. А цей, як той вірний пес, що, буває, ласкаво махаючи хвостом, прихильно так дивиться, як хазяїн його їсть щось смачне й пахуче, і, не сміючи виявити своєї заздрости, чекає тільки, коли хазяїн піде, щоб накинутись з радісним гарчанням на недоїдки—ласкаво й підлабузювато всміхався й, слідкуючи за кожним рухом Килини й офіцера, добродушно й делікатно хіхікав. Як повернувся до його Олександр, він зробився серйозніший й услужливо випнув вперед голову, мов бажаючи ротом ловити кожне слово паничеве.

— Она давно у нас?—хитнув цей на Килину головою. Прикащик вирівнявся.

— Так точно... Продолжительное время вже служить... На должности кухарки.

— Но почему ж я не видел ее ни разу?... Около месяца здесь—і ні разу не видел...

— Не могу знать,—покірливо схилив на ліве плече голову Халабуда.—Потому она усьо больше в безвыходном положеніи... Другі дівчата, которі, значить, на посторонніх місцях займають роботу, так тих скорее на заміченіє узять можна... А Килина, как без сомненія, кухарка, то нікогда з хати не виходить і... і трудней повідеть ейо.

— Она со всемі такая... е... е...—офіцер замявся й ніяково посміхнувся—такая... неприступная?

— Так точно...—хутко й ніби заспокоююче проговорив Халабуда.—Она очень скромного обращенія... Она не на подобіе... тих (він хитнув головою до Саньки та Софії, що, позираючи на офіцера, щось шепотіли одна одній і весело хіхі-

кали). І з парубками сурйозно сібе держить... Вони даже бояться з нею, як з прочими, у всякі іграшки вступать. Без сомненія, ваше благородіє, девушка серйозна.

Килина наче не чула: спокійно, не халаючись, пошарувала ще трохи в казані, випросталась, одвела голим ліктем пасмо темного волосся, шлізло їй в очі, обдивилась, наче пригадуючи щось, і попрямувала до лави. Не вважаючи на погляди гостей, вона так само спокійно підняла великий і досить тяжкий цебер з помями і, легко несучи його поперед себе, піднесла до лежанки і поставила біля казанів. Потім знов одкинула повним ліктем волосся і стала вичерпувати горщиком воду з казана і виливати її в цебер.

— Д-да-а...—якось задумливо протягнув Олександр, пильнуючи Килини і покручуючи вуса потім раптом зітхнув, тріпнувся і повернувся до лавки, який весь час, ховаючи нетерплячку з ніяковістю, ходив по кухні, то усміхаючись ввічливо-ніяковою усмішкою, коли стрівався з випадковим, розпаленим поглядом офіцера то нудливо-безнадійно озираючи хату.

— Ну-с, очевидно ми і здесь не найдьом вашого ордена!—голосно і ніби з жалем промовив Олександр, дивлячись на Луценкова.—Прідьотся обождать вам несколько дней... Может быть... как-нибудь... Ну, пойдьом, что-лі...

Він ласкаво хитнув головою Софії та Саньці, озирнувся навкруги і разом з Луценковим і Халабудою рушив із хати. Проходячи повз Килину він знову зустрівся з її глибоким, твердим і привабливим поглядом і знов наче став до бою з ним. Потім знову перший одвів свої очі, посміхнувся під вуса і поволі пішов за Луценковим, а за ним Халабуда. Виходячи вже з сінешніх дверей

рей, вони зустрілись з Андрієм, який з заклопотано-діловитим виглядом поспішав до кухні. Побачивши панів, він уступився з дороги і, кинувши похмурим поглядом в високу, дужу поstatь офіцера, хотів пройти в двері, коли раптом Халабуда спинив його:

— А ти куда? Почему не на роботі?

— Забув батіг у хаті,—муркнув Андрій і, не дивлячись на Халабуду, прошмигнув у сіни. Той провів його пильним поглядом і пішов за панами.

Ускочивши в кухню, Андрій кинув гострим, пильним оком на Килину і з тим же діловитим виглядом став ходити по хаті, заглядаючи в усі закутки. Лице його ніби прояснішало:

— А чого, Андрію, шукаєш? Учорашнього дня? а?—весело спитала Санька, підходячи до його з перев'язаною навхрест через усі груди великою хусткою і в теплій кохті.—Чи ту миндаль, що пани шукають? Не шукай, її вже панич знайшов.

— Знайшов??—здивувався Андрій,—невже? У кого ж вона була?

— Е-е!...—якось загадково посміхнулась Санька і, глянувши спершу на Килину, а потім на Софійку, яка одягалась біля полу, одійшла до зеркалаця, що було вмазане в простінку між двома вікнами. Андрій спіймав той погляд її і густо зразу почервонів увесь.

— Андрію! Поможі мені цебер винести,—раптом звернулась до його Килина. Він хутко кинувся до кочерг, знайшов між ними рогач з тонким держалном і, проткнувши в вуха цебра, чекаючи подивився на Килину. Вона викрутила з ганчірки останню воду і, мовчки взявшись за передній кінець рогача, підняла поволі цебер і хоча важко, але гарно ступаючи, наче повела за

собою з хати Андрія. Зупинившись на смітнику, вона перекинула цебер і, не випускаючи одного вуха з рук, напівсхилившись над ним, стала задумливо дивитись, як лушпайки картоплі, покрутившись коло краю, ніби не бажаючи виходити з цебра, раптом вискакували з брудною течією і зчезали в смітті. Потім, не повертаючи голови до Андрія, вона тихо спитала:

— Батько сьогодні приїдуть?

— Сьогодні,—поспішно обізвався Андрій.

— Сьогодні і підеш?

— Сьогодні у-вечері...

Килина помовчала трохи, потім поклала цебер зовсім набік, і, випрямившись до Андрія, якось з натиском і навіть суворо промовила:

— Тільки слухай, Андрію: коли хочеш говорити зо мною, то не крути, говори прямо: будеш щиро прохати батька, чи тільки так, для чутки, для слави, що прохав? Ти мені скажи це тепер... мені треба це зараз знати...

Андрій зблід, потім трохи одвернув лице і, криво, гірко всміхаючись, промовив:

— Добре ж ти про мене думаєш, коли за таке просиш. Не бійсь, буду щиро прохати.

Килині, видно, ніяково стало. Вона хутко подивилась на його, потім одвела свій погляд і глухо сказала:

— Ти не сердься, я не для того сказала це... Може ти і справді любиш, і справді думаєш брати, я не знаю. Сердитись нема чого. Тільки, коли знаєш, що тебе пече зо всіх боків, а од кожного бачиш, що як би то йому поїхать по твоїй спині, то й нікому не віритимеш. А коли не віриш, то і любити важко. А до того... Ти не сердься на мене, Андрію, я тепер ці дні якась зовсім дурна стала. Цей Халабуда, потім думки всякі...

— А панич, не той, не чіплявся?—похмуро бовкнув Андрій.

— Ні, нічого!—скороговоркою кинула вона.— Ну і той... як його... Ну, і ти ще тут... дуриш, не дуриш, а... Одно слово, Андрію, я тобі ось що говорю:—додала вона якось рішуче, жорстко і гордо випрямилась, — твоєю полюбовницею я не буду ніколи... Чуєш? Женишся—полюблю, як батька, як щастя. Не женишся, — все одно не дам обдурити себе...

— Женишся...—сумно, іронично усміхнувся Андрій.—Женишся, маючи такого батька.

Килина вмить скипіла вся:

— «Батька»!—з зневагою, гнівно подивилась вона на його.—Доки вже ти з своїм батьком носитись будеш? Батько... Сам хазяйство має, а сина в найми дає... Хліб йому за зіму переїсть... А цей і слуха... Ще женитись хоче!.. Та що ж ти хочеш, щоб я тобі оддала все життя, а ти мене приведеш до свого батька, та з його ласкою та розумом жити примусиш? Ха-ха! Мені такого щастя не треба!... Мені неволя вже надокучила, я волі хочу... Чуєш? Волі!!

Вона трохи навіть задихалась, наче швидко йшла десь; груди їй підіймались, губи злегка дріжали і на матових щоках виступив той невеличкий рум'янець, що, як знав Андрій, виступав у Килини в часи великого хвилювання і так грів у тому місці щоки, що, здавалось, там навмисне збирався весь жар її крові. Андрій нахилив голову й усміхнувся.

— Добре тобі говорити. А взнала б мого батька. От візьме та й вижене, що тоді? І не дасть нічого...

— Не дасть?—скрикнула вона злісно, гордо.—І не треба... Докажемо, що й без його обійдемося, коли вже піде на те!

— Обійдешся...—глухо промовив Андрій.

Килина раптом спинилась, пильно подивилась на його і, ніби заспокоївшись, зразу, взялась за один кінець рогаха і, хитнувши йому на другий, коротко сказала.

— Бери...

Коли вони, мовчазні й похмурі, ввійшли в хату, там вже не було дівчат, тільки на полу лежав Панас та дід Юхим, позіхаючи, укладався недалеко від його спати. Мовчки поставивши цебер біля лави, Андрій походив трохи по хаті, потім зупинився позад Килини, певне бажаючи щось сказати, але тільки махнув рукою й швидко вийшов із хати.

V.

Прокинувся Юхим від якогось штовхання у бік. Підвівши голову, він озирнувся і зразу перед собою побачив бліде, довгасте, худорляве личко Маринки, що, стоячи біля його на колінах, дивилась просто на його своїми широко розплющеними синенькими оченятами. В хаті було жовто від сонця, що заходило й наче на прощання кидало в віконце де-кільки своїх червоних промінів.

— Ти чого? Що тобі?—спитав дід, спіраючись на лікоть.

Маринка боязко подивилась на його, потім спустила очі до-долу, потім знов, наче збираючись щось казати, глянула йому в лице і знов нерішуче похнюпилась.

— Та що таке?—здивувався Юхим, придивляючись пильніше до неї й до якогось незвичайного виразу її лица, на якому тепер виднілось крім страху ще більше тої завзятої упертості

й злісної одваги, що ще вранці відблискувались в її погляді.

— Та що ж ти мовчиш? Чого будила?

Маринка знов з-під лоба глянула на його і, похнюпившись, тихо, ледве чутно, але твердо промовила:

— То я вкрала миндаль...

І глянула знов в лице йому. Дід аж сів на постелі і, високо піднявши брови, широко розплющив очі на неї.

— Ти... вкрала...—нарешті скрикнув він, але не договорив і хутко оглядівся по хаті. Не було нікого, тільки на другому кінці полу біля лежанки лежав прикритий кожухами слабий Панаас, якому певно не було чутно нічого.

— Ти вкрала миндаль? — тихіше, але все-таки здивовано повторив Юхим, нахилиючись і якомось придивляючись до неї.

— Украла...—не підводячи очей, прошепотіла Маринка, мнучи дріжачою рукою рукав «пальто», яким був укритий Юхим.

— Ти?

— Я...

— Миндаль...?

— А то ж...

Дід аж у бороді почав чухатись.

— От тобі, брат, і той... і припорція!—скрикнув він і мовчки став дивитись на Маринку, яка то позирала на його, то прудко бігала очима по полу, то дивилась собі на коліна.

— І так таки не побоялась, пішла, взяла та й усе?—спитав він.

— А то ж...

Дід знов якомось і заклопотано, і стурбовано, і разом з тим здивовано почав чухатися в бороді, дивлячись на Маринку.

— Да-а..., ето, брат, той... Х-м... Припорція... Як же ти брала її?

— Так. Він спав, а я прийшла та й узяла.

— Значить, ти вже раніш дивилась за ним, де він ляже, де положить... чи як?

— А то ж...

— Х-м... От тобі й Маринка!.. Ну, а для чого ж ти взяла її?—раптом спитав він, пильно дивлячись на неї.

Маринка хутко підвела очі й трохи здивовано глянула на його, але, зустрівшись з його поглядом, забігала по хаті очима й тихо, похмуро промовила:

— Так...

— Ну, от тобі й маєш!... «Так»... Хто ж таки «так» таке робить? Для чогось же та брала?

Маринка трохи помовчала, погладила пальцями рукав «пальто» й проговорила:

— Продамо... та купимо хату... Утічем од панів... Ви та я... Я її заховала...—І неспіливо й разом з тим уперто й з надією подивилась на Юхима. Той мовчки роздивлявся на неї, мов уперше бачив її. Потім, також ні слова не кажучи, поволі скинув з себе пальто, зліз з полу й, шукаючи в кишенях люльку, став задумливо ходити по хаті. Волосся круг лисини йому позадиралось до-гори, борода накудовчилась, розтріпалась, але він навіть і рукою не провів.

— Дд-а-а...—нарешті зупинився він проти Маринки, яка поволі повернулась і сіла так само на колінах лицем до його. Проти світла лице її виглядало ще блідше, ще гостріше й синяки під очима були наче навмисне підведені симетрично й виразно.

— Це ти... дівчино, той... устругну-ула...—протягнув він гуняво, —Ій-богу!... Одважилась!..

Він знов почав ходити по хаті й колупатись у кишенях, щось шукаючи. Потім виняв з «бруків» люльку, озирнувся, сів на лаву й, «хмикнувши» про себе, почав насипати в неї тютюну.

— Да... Придумала дівчина... Придумала... Здорово...—бурмотів він з усмішкою.—«Продамо... купимо хату... Ви та я»... Хм... То це, значить, ти мене того й будила?

— А то ж...—прошепотіла Маринка й сміливіше глянула на його.

— Та-ак... Хм... От тобі й Маринка... І вона зуби має... Х-хе!... та-ак...

— Я й тюрми не боюсь,—раптом промовила вона якось завзято й похмуро.

— Так, та-ак...—знов промовив Юхим, глянувши на неї тим же пильним поглядом, в якому було й дивування, й якась думка, і навіть повага.

— І нікого не боюсь!—додала вона ще сміливіше.—Хай тепер... садовлять у тюрму... Купимо собі хату... Ви продасте, діду?

Дід стурбованно подивився на Панаса, хоча той так само лежав і не ворухився, і посміхнувся.

— Продасте?

— Хм... Та продать, дівчино, можна, та... хто його зна, що з того буде... Хату... хм... Не за всяку миндаль і купиш хату... Як не знать яка миндаль, то й дадуть небагато... Усякі бувають...

— Як «небагато?»—перебила напружено, суворо Маринка.—За царську миндаль та небагато? А буфечик казав, що трахтир поставив би?

— Хм... Хто його зна... Буфетчик... А вона де в тебе?

— У саду... закопана...

— Ну, так ти ось що... Катай, візьми та принеси, я подивлюсь на неї...

Маринка схопилась і, зстрибнувши з полу, хотіла вже бігти, коли дід зупинив її.

— Підожди! Сюди не неси, бо тут або хтось буде, або надійде саме в той час... Краще так... Я піду зараз за стайню, а ти принесеш мені туди... Та гляди, щоб ніхто не бачив... Понімаєш?

Маринка тільки слухала й хитала головою. Потім повернулась і заляпала босими ногами з хати. А дід набив люльку з тим же задумливо-заклопотаним виглядом, запалив її, насунув на голову шапку, накинув на плечі «пальто» і по волі поважно вийшов із кухні. Сонце вже давно спускалось за селянськими вітряками аж по той бік яру й золотило вершечки саду, димарі на залізній зеленій покрівлі панського будинку й старе гніздо чорногузів на вершечку високої клуні, що стояла за загонами. На подвір'ї стояв великий рух. Коло стайні і загонів, що були якраз проти кухні, біля двох великих куп гною та кіз'яків стояло два вози, в які Трохим, Гриць та Андрій вилками кидали гній—Андрій та Гриць удвох були біля одного воза, а Трохим сам коло другого, який стояв ступнів на сорок від їхнього, ближче до широких дверей стайні. У загоні лунало ревіння волів, Савчине гукання на когось; з розчинених дверей амбару ішов густий стовп пороху й чувся гуркіт віялки і гомін людських голосів; біля білої кухні бігали по коївки, ходили кучері.

Юхим, по волі ступаючи, наблизився до хлопців і зупинився, дивлячись як гній, перемішаний з соломою, нерівними пасмами падав і звисав з полудрабків Трохимового возу.

— Це ще раз думаєте одтарабанити?—звертаючись до Трохима, хитнув дід на воза,

— Ще раз...— бовкнув той понуро і зачепивши вилками червоно-бурого гною, шпурнув його на віз. Потім настромив знов вилка і знов, не дивлячись на віз, нахилився і знов шпурнув, і все з тим же похмурим, суворим виглядом.

— А куди це дід зіб-ра-ались?— зачувся Гриців голос від другого воза.— Уже з калаталкою?

— Ні!— крикнув Юхим.— Так... на проходку.

Йому видно було, як Гриць щось сказав Андрієві, потім жартівливо вдарив його по плечі й, коли той хутко повернувся до його й почав щось палко-сердито говорить, він одкинувся назад і по всьому подвір'ї голосно залунало: гу-у-гу-гу-гу!

Юхим, не хапаючись, почовгав собі далі, підійшов до стайні, зазирнув у двері, поторгав за штабу, потім постояв, подивився на небо, позіхнув і мляво, ліниво рушив за стайню, яка задньою стінкою виходила в сад. Там, синя з холоду, вже стояла Маринка і напружено дивилася до вузького проходу, що був між стіною загону й стайні і через який тільки й можна було пройти сюди. Від її голих, забруджених ніг бігли по чорній, розмитій землі сліди аж у глиб саду. Зобачивши Юхима, вона хутко підійшла до його й, озирнувшись навкруги, подала йому щось замотане в грубу, полотняну ганчірку й перев'язане брудним мотузком. Дід мовчки сховав його в кишеню і зробивши їй знак іти назад, сам повернувся, проліз у проход, і, почекавши, поки Маринка не зчезла за деревами саду, вийшов знов, розмотав ганчірку й почав обережно роздивлятися на невеличкий хрест з кільцем на одному розі, через яке була протягнута штучно зложена різнокольорова стьожка. Огляdivши його зо всіх боків, дід Юхим зневажливо похитав головою і сяк так замотавши його, сунув у

кишеню і тихо вийшов з-за стайні. На устах йому грала сумна іронічна усмішка. Порівнявшись з Трохимом, він зупинився і довго стояв, якось заклопотано замислившись, то стискуючи плечима, то глузливо всміхаючись, то знову стискуючи плечима. Нарешті подивився на Трохима, що докидав уже воза, і тихо сказав:

— Трохиме!

Трохим озирнувся.

— А знаєш, хто миндаль узяв?

Трохим похмуро подивився на його й коротко спитав:

— Хто?

— А вгадай...

— Хіба знайшли вже?

Дід загадково всміхнувся.

— Знайти то знайшли, та не ті, кому треба...

Трохим мовчки встромив вилка в купу і став полою свити витирати з лоба піт, ні слова все-таки не кажучи.

— Ніколи, брат, не вгадав би... Сказать? Га?— промовив Юхим.

— Софійка?— похмуро спитав Трохим.

— Ні...

— Ну, то не знаю.

Дід озирнувся, потім хвилини зо три дивився на Трохима ніби вагаючись, чи говорити, чи ні, нарешті приставив долоню до рота й тихо промовив.

— Ма-рин-ка!

Трохима ніби вколело що. Він хутко подивився на Юхима й недовірливо промовив.

— Ну, от! Говорі-іть!

— Верное слово!

— Звідки знаєте?

— Знаю вже... Я б і сам ніколи не повірив, як би мені хто сказав...

Трохим ще раз неймовірно подивився на діда, потім схопив вилка і ще з більшим завзяттям почав шпурляти гній. Потім раптом спинився й повернувшись до Юхима, спитав з якоюсь злісно-задоволеною усмішкою:

— Як же воно, кошеня, насмілилось так? Таке паршиве, засмоктане...

— А от піди ж ти!—хитнув головою Юхим, теж задоволено всміхаючись.—Засмоктане, засмоктане, а от тобі!... Та ще, брат, яка виходить сторія... Прямо таки чиста припорція та й годі!—Дід озирнувся навкруги, а Трохим, прислухаючись, поволі почав знову кидати гній.—Спав ото я після обіду... Щось таке мені десь сниться, коли чую: щось шарп!... шарп!... за полу. Що за притенція? думаю собі. Підвожусь... Дивлюсь—вона: сидить коло мене, дивиться так якось чудно... «Чого, кажу, що треба?» А вона мнялась, мнялась та як вистрілить прямо так: «я, каже, украла миндаль». Що? як?... Не розумію таки просто з-первоначалу... Об'яснила... «На що ж ти вкрала?» «А, каже, утічем од панів, продамо та купимо собі хату»... Розумієш?...—Трохим знов мовчки задоволено посміхнувся.—Це, значить, я і вона... От тобі й засмоктане... Я, каже, й тюрми не боюся і нічого тепер не боюся...

— Та ну?!—скрикнув Трохим.

— Їй-богу!... то воно вчора слухало собі, а тепер і той...

Трохим раптом задоволено зареготався. Він взагалі сміявся дуже рідко, але коли сміявся, то це виходило у його якось сухо, жорстко; так, що, дивлячись в той час на його дрібні білі зуби, які рівно визирали з-за тонких, розтягнутих губ, не тільки не хотілось, як звичайно, сміятись і собі, а навпаки робилось якось ніяково й важко.

— І миндаль дала вже мені...

— Дала?!

— Дала... Оченята зробились такі жваві, сама наче постарішала... Їй-богу!

— Ну, й миндаль справді щось путнє?

Юхим сумно, насмішкувато всміхнувся і махнув рукою.

— Я думав справді, що то миндаль, як миндаль: з золота, або з драгоцінних каменів, а то так тобі—ні те, ні се... Правда, хрестом зроблена, та що з того? Що за неї дадуть? А продавати треба тихо, щоб і своє вухо не почуло... Може й кине хто яких три, п'ять рублів... Так за їх хати не купиш. От і виходить клопіт: продай—горе, не продай—біда. Продай—так не повірить, що так мало дали, подума—й свої обманюють... Не продай—теж горе. Не хочуть, мовляв, допомогти свої... А кинеться до иншого, то ще й у тюрму попаде... О... Та не так тюрма, як те, що вона, брат, тепер так сподівається, так вірить, а тут на тобі, така їй припорція... От що!... Обізлиться, зачерствіє дівчина... Буде така як... ти...

Трохим знов похнюпивсь і мовчки, ходячи навкруги, почав прибивати вилками вивершений вже віз, який тепер дуже був схожий на маленьку хатку, тільки без димаря. Дід вийняв люльку і став задумливо набивати її.

— Ну, а ти що скажеш?—нарешті звернувся він до Трохима, який устроїв вилка збоку в віз і почав упорядковувати біля дишля мотузяні шлеї.

— Я?—подивився на його Трохим.—Що ж я скажу?... Вона при вас?

— При мені...

Трохим кинув в-останнє наготовлені вже до упряжі шлеї і мовчки попрямував до стайні.

Юхим викресав вогню, запалив люльку і собі пішов туди. Трохим возився щось біля хомута, що висів на стіні на кілку і, трохи схиливши голову набік, гриз зубами якийсь вузол, силкуючись розв'язати його. Кров од натуги і злости прилила йому до лица і воно було аж сине, а на шиї так понапинались жили, ніби йому хтось під шкурою протяг тонкий дріт. Коні, як і раз-у-раз, коли в стайню ввіходив Трохим, були мов збентежені, боязко-косо дивились на його своїми чорно-синіми блискучими очима й щільно тулились одне до одного. Вмить Трохим злісно шпурнув од себе хомут, вилаявся і, витерши губи, підійшов до коней.

— Поверни-ись!—хрипко, з ненавистю крикнув він. Невеличка, кудлата, чала конячинка і трохи вища за неї вороненька, з рудими, витертими боками, стурбовано затупали ногами по угноєній, мокрій землі і, тулячись боками, зараз же повернулись. Трохим мовчки озирнувся до діда і, хитнувши головою, похмуро поманув за собою. Дід трохи здивовано подивився на його, але зараз же пішов до ясел, де зупинився Трохим.

— А ну, покажіть!—бовкнув той, показуючи головою на його кишеню.

— Що показать?—не зрозумів Юхим.

— Та миндаль же!

— А-а!...

Дід похапцем встромив люльку в рот, кинувся до кишені, виняв ганчірку, розгорнув її і, держачи «миндаль» за стьожку, підніс її мало не до самого Трохимового носа. Той аж одхилився трохи і, взявши з рук діда невеличкий хрест, почав пильно, з злорадною усмішкою розглядати на всі боки, то мнучи його в замазаних гноєм

пальцях, то держачи на вкритій мозолями долоні й не перестаючи весь час усміхатись. Нарешті подав його дідові, що теж усміхаючись і пихкаючи люлькою, слідкував за ним і, здвигнувши плечима, промовив:

— Сховайте... Може що й буде з неї... Чорт її зна, може вона й дорога...

— Та, звісно, заховаю...—замотуючи знов у ганчірку хрест, згодився Юхим.—Це не штука... А от як з Маринкою... от що!... Що їй сказати?

Трохим нічого не одмовив йому. Підійшовши до високої кобили Рухлі, він штовхнув її кулаком у морду так, що вона аж хитнулась вгору головою, і почав одв'язувати недоуздок від ясел. Одв'язавши, шарпнув ним і мовчки пішов із стайні, ведучи за собою Рухлю. Та спершу йшла спокійно, але де далі, то все ставала неспокійнішою: то прищулить вуха, то раптом зупиниться ніби для того, щоб почухати головою ногу і шарпне недоуздком так, що мало не вирве його з рук у Трохима, то почне хропти, наче з переляку. Це була одна з найлукавіших кобил на всю економію. Але Трохим тільки позирав на неї і, очевидячки, здержуючи себе, йшов далі. Підвівши її до воза, він зупинився, підняв з землі шлею і хотів надіти їй на голову, але вона, наче злякавшись, раптом шарпнулась, кинулась убік і мало-мало не вирвалась йому з рук.

— А-а, ти та-ак!—кинув мов про себе Трохим і, не випускаючи недоуздка, підійшов до воза, витяг з його вилка і, одвівши їх од себе, вмить зо всієї сили так ударив її по ребрах, що в животі у неї аж йокнуло щось, а сама вона спершу шарпнулась знов, але зараз же заспокоїлась і, скося поглядаючи на вилка очима, покірливо пішла за ним.

— Поверни-ись!—крикнув він. Рухля трохи подалась задом і наступила на посторонок.

— Ножку!—ударив він її чоботом по нозі. Рухля прищулила, як заєць, вуха, підняла ногу, але знов поставила її на посторонок.

— Ножку!!—голосніше сказав Трохим і зо всієї сили вдарив її підбором трохи вище копита. Рухля, ніби роздратована такою несправедливістю, прищулила вуха і, хутко повернувши голову, хотіла гризнути його за плечі і, як би він не одскочив, то певне залишила б кривавий слід своїх жовтих великих зубів.

— А-а!—захрипів він.—Ти ще хочеш?... Добре!...—і, не випускаючи недоуздка, потягся знов до кинутих біля возу вилок. Але Рухля, наче догадавшись, до чого воно йдеться, раптом шарпнула головою, посунулась задом і, прищуливши ще щільніше вуха, підняла високо голову.

— Но!—потяг він за недоуздок. Рухля тільки ще більше посунулась назад.

— Н-н-о!!—прошипів він, дріжучи весь і наливаючись кров'ю. І раптом зігнувся, як звірь, що кидається на здобич, чудно якось хрипнув, стрибнув уперед і, вхопившись руками за шию, впився їй зубами в холку.

— І-і!!—заржала з болю Рухля й хотіла повернути морду, але зараз же дістала так по голові, що аж мотнула нею й, як шалена, закрутилась на одному місці. А він, вискочивши їй на спину, міцніше обхопив її і з ревом якимсь гриз їй шию, хитаючи головою й наче бажаючи якомога глибше вгризтися в живе м'ясо. Гриць та Андрій аж вилка повипускали й перелякано дивились на цю дику боротьбу, а дід Юхим, як ніс люльку до рота, то так і застиг на одному місці. Нарешті, Рухля скажено фицнула задом, шарп-

нулася вперед; Трохим зстрибнув на землю й дріжучи весь, як у пропасниці, підняв з землі шапку і, шарпнувши недоуздкою, прошипів:

— Бу-удеш?!

Рухля вся тремтіла і, трусячи шиєю, мов бажаючи скинути щось з неї, покірливо стояла й водила на всі боки очима, з куточків яких текли сльози.

— Н-но!—крикнув Трохим знов, надіваючи шапку на голову й не витираючи губ, на яких виступила піна, змішана з кров'ю. Рухля хутко посунулась вперед і, труснувши гривною, подивилась на його.

— Повернись!

Вона вже не шулилась, а навіть сама всунула голову в шлею і стала, як слід, вздовж дишля.

— Я... тобі покажу-у!—важко сопучи промсив він, поправляючи й оглядаючи її зо всіх боків. Потім повернувся й мовчки пішов до стайні.

— Ну, брат!... Вона добра, а ти... ще луччий!—покрутивши головою, сказав дід, коли той проходив повз його. Але Трохим тільки кинув на його похмуро оком і мовчки пішов у стайню. В цей мент біля другого возу залунав голосний Гриців регіт і тиха мова Андрія.

— От, діду!—раптом зачув Юхим від них.—Добрий жеребець? Га?—Го-го-го!... А подивіться, чи держиться ще голова там!

— Та й злий же, брат ти мой!—тихіше почулось від Андрія.

— Гу-у-гу-гу!—задоволено одкинувся назад Гриць, але в цей мент із стайні вийшов знов Трохим, ведучи за собою Вороненького, який ще дожовував сіно й, меланхолично похитуючи головою, поважно й спокійно ступав за ним. Гриць трохи стих, а дід постояв ще трохи, подивився,

як Трохим запрягав Вороненького, і, покручуючи головою й усміхаючись, поволі пішов до хати.

В кухні вже не було жовтого світла сонця, але ще було досить видно, так що Юхим зараз же, тільки переступив поріг, помітив офіцера, що в цей мент з дуже байдужим виглядом одходив від мисника, біля якого стояла Килина. Не важко було живим, прудким очам діда побачити також, що груди Килини високо й нерівно здіймались, а на щоках виступили два червоні кружки. Коли ж офіцер повернувся, а дід, уклонившись, зиркнув на його, то також не проминув того, що в його один вус стирчав угору, другий розкудовчився й дивився униз, лице було червоне, здавалось, він тільки що добре вишарувався сухим, грубим рушником. Біля печі, долі, сиділа Маринка й чистила картоплю, кидаючи її в велику макітру, і хутко бігала по всіх очима.

— Так Халабуди здесь не било?—поправляючи картуза й приглажуючи вуса, спитав Олександр.

— Ні, не було...—не повертаючись, глухо промовила Килина.

— Хм... странно... еслі прідьот, скажіте ему, что я іщу его...

— Добре...

Офіцер постояв ще трохи, дивлячись в спину Килині, яка щось заклопотано колупалась у миснику, покрутив вуса й, дивлячись собі на чоботи, помалу вийшов з кухні. Килина злегка повернула голову до вікна, провела очима струнку постать офіцера, зітхнула і, повернувшись, підійшла до лежанки й мовчки стала поратись біля казанів. Юхим також мовчки наблизився до полу, подивився на Панаса, коло якого стояла

миска з недоїдками сметани і крихтами хліба, виліз на піл і, кречучи, ліг головою на кожух і прикрився своїм «пальто». В хаті було тихо, тільки біля лежанки плескала водою Килина та шаруділа картоплею Маринка. Юхим не зчувся, як і заснув.

Коли ж він прокинувся, протер очі і, сидючи на полу, подивився навкруги—в хаті вже горіла лампочка і було людно. Посеред кухні стояв в шапці Халабуда, заклавши одну руку за спину, а другою своїм звичаєм поглажуючи ніс і кучеряві вуса, і щось говорив до Килини, що стояла біля лежанки. У кутку, під образами, на своєму звичайному місці сидів Трохим і гостро подивлявся на прикащика. Біля його, коло лави, стояв Кіндрат та Гриць і мовчки, похмуро слухали; далі сидів на лаві Савка з своїм незадоволеним широким лицем і здоровенними рудими від води чобітьми. По другий кінець столу стояв Андрій і пильнував губ Халабудиних, роззявивши трохи рота. Петрик, Санька і Софія стояли біля полу спиною до діда.

— От і виходить окончательно, що ти нехорошая кухарка,—сказав Халабуда, дивлячись на Килину.—І борщ, говорять, без сомненія не смашной, і хлеб гливкой, і каша плохая...

— Бо погане пшоно дають,—бовкнув несподівано Савка, дивлячись у вогонь з грубки.

Халабуда хутко повернувся до його.

— Как?—спитав він.

— Так,—кліпнувши на його очима, посміхнувся Савка.

— Говори голосней, я не разобрал... Какое пшоно?

— Погане! Какое ж більш?—злісно муркнув Савка.—Погане пшоно, то погана й каша.

Халабуда мовчки з зневажливою усмішкою подивився на його, потім махнув рукою, мовляв: «е, що з ним, бідним говорити!» і знов повернувся до Килини, яка спокійно стояла біля казанів і тільки всміхалась з таким виглядом, який наче говорив: «Говори собі! Знаю я все, чого хочеш!»

— Да, — почав знову Халабуда добродушно. — А как на должности, примером, прачки, той.. той... окончательно хорошая була б... Потому здоров'я маєш себе... Да-а... І чиста робота без сомніня... А на твоє місце тут другая проситься... Бедная женщина... Потому нада ж таки і до бедних сострадать. Сказать, примером...

— Знаєте що? — перебила його Килина. — Ви хочете мені роцот дати? То так і кажіть... А той бідних сюди... і... Казали б прямо...

— Килино! — з м'яким докором скрикнув Халабуда і навіть руку простягнув, мов захищаючись. — Как же тібе не стыдно оттакое говорить? Ей-е-ей! Я їй место даю хорошо, а вона... Е, ето вже не хорошо... без сомніня не хорошо... Разлі ж я винуват, що ти не підходиш на должности кухарки? ... Правда, — безсилорозвів він рукою, — еслі не захочеш за прачку стать, то прийдуться тібе роцитать, але уп'ять таки тут уже я... не касательный, бо тут вже сам пан приказав. Так от, вибірай...

Килина нічого не одмовила, тільки похмурилась і пильно почала куштувати вечерю. Халабуда зиркнув на неї і, також нічого далі не кажучи, мов боячись її поспішної відповіді, одвернувся від лежанки. Подивившись м'яким поглядом по хаті, він зупинив погляд на Панасові, який лежав прикритий до грудей кожухом і, наче згадавши щось, ні до кого власне не звертаючись, промовив:

— Ну, а Панаса завтра хтось одвезьоть таки у Глиняне... Бо на його место вже другой будет... Запряжуть Сиву й Хлопчика у вкритий віз, соломки без сомненія і... кактось нада одвезти челаєка...

Панас байдуже, тупо подивився на його і хрип-ло, важко дихаючи, підмостив під плечі свиту й сперся на неї. Ніхто нічого не одмовив Халабуді,—хто дивився собі під ноги, хто похмуро гриз нігті, а хто бігав очима по хаті, ніби шукаючи такого куточка, де б не можна було зустрітись з тихим, м'яким поглядом прикащика.

— Що ж йому тут лежать?—заговорив цей знов, розглядаючи Панаса.—Нікоторого йому тут... е... окончательно сказать, успомо... ус-помоществованія... нема... Безполезно лежить сібе... Да... А там усьо таки какиїсь сродственники знайдутьця, чи так хтось. О... От завтра Грицько без сомненія соберьотьця та й завезьоть слабого...—Грицько ніяково посміхнувся і незадоволено почав чухати потилицю.—Раненько соберьотьця та й рушить сібе. Тут недалеко, верстов з десять, не боліє...

— Де десять!—скрикнув Гриць.—У Глиняне десять? Та туди й п'ятнадцять мало!

— Ну, чи десять, чи боліє... ето всьо рамно!

— Хм...«усьо рамно»...—знов замнявся Гриць, чухаючись уже на самій потилиці.—Як би самому, так воно нічого, а з слабим чоловіком... А як Панас помруть по дорозі, що я тоді?

— Ну, от!—усміхнувся добродушно Халабуда.—Чого ж йому поміраць? Без сомненія ще й нас переживьоть... Немножко заслабел... челаєк, то верно. Так ето ж у його часто буваєт... Послабеєть, та й видужаєть окончательно сібе

на здоров'я... Да... А помірать... зачим? Чудачок, їй-богу...

— Так хай Панас тут собі видужають, а по здоров'ю й підуть собі, як що не схочете держать.. — хутко проговорив Гриць і з надією подивився на прикащика. Але той тільки м'яко-нетерпляче повів головою і, як маленькому хлопчикові, став йому вияснити, що економія зовсім не больниця і що «окончательно» ніколи для хорих не будувалась. А через це він мусить неодмінно завтра везти Панаса та й годі.

— Я не знаю, їй-богу...— підняв якомсь брови й, скривившись, почувався Гриць.— Хай хтось другий повезе...

— Ну, хто ж другий?— м'яко спитав Халабуда і повів по всіх очима.

Петрик, що прудко бігав очима по хаті, вмиль повернувся до Саньки і заклопотано почав їй щось говорити.

— Ну, пушай Трохим повезьють...

Петрик перестав говорити і подивився на Трохима.

— Трохим не повезе!— твердо й злісно сказав той.— Ще не був душогубцем і не хочу бути!

Халабуда якомсь пильно подивився на нього, але нічого особливого не почув, одвернувся, почистив двома пальцями кінчик носа й хотів далі говорити, але в цей мент Кіндрат прокашлявся і, трохи почервонівши, з запинками проговорив:

— Ви от самі... той... кажете, що у дядька Панаса буває це часто... нехай вони полежать, видужають... А то ж хіба можна... у негоду, по мокрому везти слабого?... Вони ж не у кого заслабли, як тут... По фельшара послати б... А то ж... Це ж смерть може бути... Як той... коли...

Він заплутався, почервонів ще більше і, замовкнувши, ніяково-соромливо всміхнувся до всіх.

— Годують вівсяками та помиями та ще хочуть, щоб не заслаб,—почулось раптом від Савки.—Та ще й виганяють на смерть... От не повезем та й усе! От ніхто хай не везе!

Він навіть устав і завзято озирнув усіх.

— Ну, ти, Савко, помалкуй собі там!—махнув на його рукою Халабуда.

— А то що?—зневажливо подивився на його Савка.—Рощитаєте? Ой-ой-ой!—Злякався... Ох, боже ж мій!... Яке горе... То й рощитуйте! Наче тільки й світу, що ваша економія!

— Хм! От неблагодарність!—хитнув на його головою Халабуда.—Уже забув, як просілся со сльозами на глазах, щоб прийняли його. А тепер... смотри какой!... Как будто я насам-делі хочу щось такое сделать з Панасом... Даеш без сомненія коней, воза, одвезуть, как след, спокойно, благородно... Ще не хорошо! Не благодарно! не благода-рно! Приймаеш їх окончатель-но как людей, даеш їм поміщення, пропитаніє, усьо как след, а вони тібе... От, примером, Трохим... Я не посмотрел, що його прогнали од Кованьковського... Без сомненія прийняв... Челаєк просить, как одказать. А виходить окончатель-но, що он... неблагодарный...

— А як ви прийняли Трохима?—перебив його той.—На-пів дешевше, ніж у Кованьківського... Та за це вам у ноги падають? На душогубство йти? Хо! Дуже вже жирно буде! Сам не повезу і повезти не дам. Чуєте? Хай спробує хтось повезти!

Він усміхнувся спокійно, але в голосі дзвеніла така тверда, непохитна рішучість, таке зле,

повне зненависти чуття, що Халабуда знов пильно-пильно подивився на його і знов нічого не одмовив, а, одвернувшись, ще тихіше, ще лагідніше заговорив собі далі:

— І послабленія усякі їм робиш і... вольготи.. У село хоче йти—іди. Погулять?... Погуляй сібе.. А окончательно виходить усьо то напрасно. Приходить, скажемо, какойсь отець... Просить: «бога ради, прийміть сина до економії... Зіма така важкая тепер»... От, примером, отець Андріїв... І не бедний, хазяїн... а прийняв... А от кинься тепер до Андрія, так і он без сомненія за всема скаже «не повезу».

— Ну, цей не скаже!—усміхнувся Трохим.— То ваш! Хазяйські сини благодарні... То ми вже, голодрабці...

Андрій, що напружено, вперто дивився під лежанку, при цій мові підвів раптово голову, почервонів і, блиснувши очима до Трохима, повернувся до Халабуди й одривчасто, рішуче-палко промовив:

— Я повезу завтра,!.. Дасте коней... Я повезу!

— Повезеш?!—не всміхаючись і впившись у його своїми чорненькими, пронизуватими очима, спитав Трохим.

— І повезу!—підняв голову догори Андрій.— Думаєш тебе злякався? Голодрабця? А-ну, спробуй тільки зачепити!

— Добре!—хитнув головою Трохим.—Вези!

Халабуда хотів вмішатись, але в цей мент на полу заворушився Панас. Прохрипівши щось тихо, він одітхнув і голосніше промовив:

— Не чіпай, Трохиме... Хай... везуть... Що там! Все одно... Там що... слід мені—звернувся він до Халабуди—пощитайте... Все одно... Чи тут, чи там...

Бліде, затагнуте в середину лице його з рідким звислим волоссям і цапиною рудою борідкою було якесь байдуже, мляве й виявляло одну тільки безсилість і муку від хвороби. Він збірався ще щось сказати, але захрипів, захитався під глухим кашлем і, махнувши рукою, сперся на свиту.

— Ну, от і харашо!... І окончательно... той... харашо!—підхопив добродушно Халабуда.—Андрій повезьоть сібе завтра і... і конец. Да... А тепер я й поїду... Ви ж, хлопці, завтра, як я говорив... Грицько поедить за поденними...

— Та знаємо!—перебив його Трохим.—Чули..

— Мені треба на село!—раптом промовив Андрій, звертаючись до Халабуди.—Я не довго буду!

— А чого ж!... А чого ж!...—зараз же згодився той.—Када нада, то йди... А чого ж!... Тільки не барись, потому... той...

І не договоривши, наче справді поспішаючись, він повернувся і, глянувши мимохідь на Килину, що стояла біля казанів спиною до столу, з діловитим виглядом пішов з хати. За ним, не дивлячись ні на кого, якось завзято, гордо накинувши наопашки свиту, вийшов і Андрій. Як тільки вони вийшли, в хаті піднявся гомін. Гриць і Софійка гнівно з запалом почали лаяти Андрія, Санька боронила його, Петрик виляв і не стояв ні за тих, ні за цих, Килина мовчала, а Трохим, підійшовши до Юхима, і, щось промовивши йому тихо, накинув на голову шапку і вийшов із хати. Зараз же вийшов за ним і Юхим, Як тільки він переступив за поріг сіней, Трохим, що чекав вже на його, зараз же тихо, рішуче спитав його:

— Миндаль при вас?

— При мені.

— Дайте її сюди!

— Та що буде?

— Щось... Я йому покажу...

Дід почав колупатись за пазухою і хутко вийняв звідти загорнуту «миндаль».

— Я йому покажу...—глухо, злісно промовив Трохим, беручи з рук Юхима ганчірку й розгортаючи її.—Буде він знать, як голодрабців на смерть возити... Щеня!...

— Що ж ти йому зробиш?—зацікавлено спитав дід.

— Що!... Я йому підкину миндаль, а завтра скажу, що у когось єсть... Хай пошукають...

— Та-ак?—протягнув дід.—Хм... Це ж, брат, тюрмою пахне...

— Тюрмою?. Ха-ха-ха! — терпко засміявся Трохим, низько нахиляючись до рук, в яких ледве сірів невеличкий хрестик.—А я не знав... Ну, нічого, хай покуштує... і хазяйський син...

— Хм...—замислився Юхим.—Це той... І миндаль пропаде за-дурно і... все таки... Воно то правда, парубок дуже вже задається... але ж тут...

— А щоб Маринка не дуже жалкувала,—не слухаючи його заговорив знов Трохим,—то ми панкові ось що зробимо...—І він, держучи хреста в пальцях обох рук, зробив ними так, ніби хотів переломити на двоє. Дід аж за руки схопив його, як догадався, що він хоче робити.

— Тю! Сказився, хлопче?—злякано прошепотів він, вириваючи від його хреста.—Та тоді ж зараз же догадаються, що на злість зроблено. Ну, й ти ж...

— Хм... справді...—з жалем згодився Трохим.—Ну, чорт його бери, хай вже носить панок. Ну, а миндаль все таки дайте сюди.

— Щоб поламав?—усміхнувся дід, вертаючи хрест. Трохим взяв, замотав у ганчірку й сховав у кишеню. А дід, подумавши трохи, поволі почав.

— Бач... коли вже діло на те йде... хм... то треба його й робити добре. А так, як ти хочеш, так не годиться, так зараз же впізнають, що підкинено. Тут треба якось мудріше. (Дід трохи подумав). Тут треба так зробити. Я піду зараз до того панка і скажу йому: «Так і так, мовляв, ваше благородіє, десь у когось в економії миндаль є, та незвісно у кого. А от дасте так рублів п'ять, десять, щоб, значить, підпоїти, та випитать, то може й знайдеться». О! А завтра рано можна сказати, що «так і так, мовляв, шукайте у наших. У кого, не знаємо, але десь у хаті є». Зроблять трус і знайдуть. І вийде гладко, і ми не без користи—рублів якихсь п'ять, десять та виручимо. Себе, брат, ніколи не треба забувать. От тільки Маринка. Як з нею?... Хм... Ще як обізлиться, то може наробити шелесту...

— Я з Маринкою сам побалакаю. Ви йдіть зараз...—промовив Трохим.

— Добре, добре. Тільки ти вже там з дівчиною якось... пом'якче. Жаль...

— Та вже знаю. Йдіть прямо. І в хату не заходьте...

— А чого мені в хаті треба?

Дід охоче, бадьоро застібнув піджак і рішуче попрямував до будинку. А Трохим постояв, ще трохи подивився за дідом і пішов у кухню. Ввійшов, походив по хаті, не зважаючи ні на кого і, підійшовши до Маринки, що стояла біля Килини з макітрою в руках, коротко сказав:

— Іди за мною, Маринко.

Маринка злякано подивилась на його, а Килина здивовано поширила очі й спитала:

— А тобі вона на що здалась?

— Треба.

Маринка перевела очі на Килину.

— Іди...—здвигнула та плечима і, взявши з рук у неї макітру, поставила на лежанку. Трохим поволі пішов з хати, за ним злякана, здигована Маринка.

— Ти взяла миндаль у пана?—зупиняючись за порогом сіней, повернувся раптом Трохим до неї. Та мовчки дивилась на його, піднявши голову догори.

— Я тебе питаю: ти взяла? Не бійсь, говори. Я знаю...

— Ні, я не брала,—прошепотіла Маринка.

— Хм...—усміхнувся Трохим задоволено.—Брешеш. Дід Юхим казав, що ти взяла. А ось і миндаль та...—виймаючи з кишені ганчірку й розгортаючи її, показав він хрест.—Ну?

Маринка дивилась на «миндаль» і мовчала.

— Узяла?

— Узяла,—ледве чутно прошепотіла вона.

— На що ж ти взяла?

— Так. Од панів утікти...

— Не любиш їх?

— Не люблю...

Трохим мовчки подивився на неї, потім оглянувся позад себе, сів на призьбу й, озирнувшись навкруги, промовив:

— Підійди ближче.

— Чого?—опасливо прошепотіла Маринка, не підходячи, а навпаки подаючись трохи назад.

— Та не бійсь, іди...

Маринка повагалась трохи, потім несміливо підступила до його й зупинилась біля самих його колін. Він мовчки тихо обняв її, притягнув ближче до себе й посадив на коліна. І замовкли. Оче-

видячки, обом було і ніяково, і гарно, і солодко-сумно. У стайні було чути іноді злісне іржання коней, що бились між собою, далеко в селі гуртом гавкали собаки та подихав свіжий, морозний вітрець.

— За що ж ти не любиш панів?—нарешті тихо промовив Трохим, щільніше притуляючи її до себе. В голосі йому не було звичайної насмішки, не було черствого, злісного тону, а щось тепле, м'яке. Маринці захотілось плакати.

— Б'ються...—прошепотіла вона дріжачим голосом.

— Дуже б'ються?

— Дуже...

Помовчали.

— Бач, Маринко,—знов почав Трохим,—ця миндаль, що ти взяла, вона не дорога. За неї не можна хати купити. Погана миндаль...

— Як?!—повернувшись і дивлячись йому близько в лице, мало не торкаючись носом до носа, прошепотіла вона злякано.—А буфечик казав...

— Буфечик дурень...

— Та за царську миндаль не можна купити хати?—уперто й якимось недовірливо перепитала Маринка. І чулось, що вона не вірить, чулось, що вона бачить обман і чулось також нотки злости, одчаю, суворого, упертого завзяття. Вона навіть заворушилась і хотіла злізти з колін, але Трохим ще дужче обняв і не пустив її.

— Хоч би й царська... все одно,—навчаючи, заговорив він знов.—Як не дорога, то вже нічого не зробиш. А, бачиш, ми зробимо краще таке. Ти чула, що Андрій хоче везти дядька Панаса у волость?...

— Чула,—прошепотіла Маринка.

— О... А як повезуть, то дядько Панас помруть по дорозі, бо холодно, а вони слабі. А ми з дідом хочемо, щоб Панас видужав тут. Так от ми підкинемо цю миндаль Андрієві: у його знайдуть і він не поїде, бо... бо його заберуть у тюрму.

— У тюрму?...

— А то ж. А тобі хіба жаль його?

— Жаль...

— Хм...

Трохим помовчав трохи.

— Дурна ти ще,—сказав він нарешті і в голосі в його знов зачулася злість і насмішка.— «Жаль»... Мало, видно, ще били тебе. Не вибили ще жалю. Хм. «Жаль»... А вони тебе дуже жаліють?... Га?... ех!... Жаліти їх? У-у-у!!...—зашипів він раптом з невимовною, скаженою, дикою ненавистю.—Не жалій їх!... Чуєш, Маринко! не жалій ніколи!... Нікого не жалій з їх, бо ніхто тебе не жаліє. Виростеш, сама це скажеш. Гризи їх, проклятих, одгризайсь, кусайсь. А не жалій! На миндаль плюнь, кажу, бо в тюрму тільки за неї попадеш. Хай вони, ті, що б'ють тебе, ідуть в тюрму. А будеш жаліти, то вони тебе так заштовхають, що й чоловіком не будеш. Он і тепер вже й малої дитини боїшся.

— Я не боюся вже нікого. Я й тюрми не боюсь!—завзято прошепотіла Маринка.

— Не боїшся...—на-пів сумно, на-пів задоволено, але знов м'яко сказав він і ніяково, не-сміло якось підніс руку до щоки її і ніжно, обережно погладив її. Маринка мовчки щільно при-тулилась йому до грудей і застигла. У небі високо-високо виразно жовтіли золотими кружками зорі; блищала вода під смугами світла, що вибивалось із вікон кухні; одноманітно, ледве чутно гавкали собаки на селі. Десь біля стайні

зачулась чиясь хода, неголосна мова, потім жіночий придушений сміх—і знов затихло. Трохим швидко зсадив Маринку на землю і, подивившись до стайні, сказав суворо:

— Так чуєш же, Маринко? Завтра ані оком не моргни, коли знайдуть у Андрія. А то я... Гляди!

— Значить... ми тут і зостанемось?—глухо, здавлено спитала Маринка.

— Не знаю!—бовкнув він холодно, жорстко і мовчки пішов угору до току. Маринка тихо попленталась в хату.

VI.

Дід Юхим стояв біля порогу, закривши одну руку за спину, а другою поглажуючи бороду, і балакав з «панком». Олександр на-пів лежав у креслі, закривши ногу на ногу, і, пускаючи дим через вуса, пильно слідкував за їх розмовою.

— А звесно... а звесно...—охоче згожувався Юхим на докази вчителя, який виясняв, що користі з «миндалі» не може бути ніякої, що красти не годиться, що за крадіж можна й тюрми достукатись.

— Верно, верно...—зітхнув він нарешті.—І собі нікаторой пользи, і другому одна шкода... А всьо по недоразуменію своїму. Не розкинеть умом своїм, що й до чого і... і делаєть неприятності. І поправить уже трудно... Примером, сказать, з етим случаем. Оно то, я ж говорю, догадка есть, що хтось украв, а хто, де, як...то вже і незвесно... Положим, можна б знайти, када б...

Дід замнявся, погладив бороду і глянув на панка.

— Так в чом же дело?—підбадьоруючи й з надією скрикнув панок.

— Та бачите... дело в тім,—дід знов замнявся, почухався в бороді, потім мов наважившись, рішуче одняв руку від бороди і сказав:—знаєте, я вам так скажу: у всякого челаека можна всього дізнатися, аби знати, як під'їхати до його... Буває такий, що нічим ти його не візьмеш, ні грозьбою ні прозьбою,—як до стіни всьо рамно. А розсердь тільки, так все тобі й викладе, як по писаному... Да... А другою... буває, хвастатися любить... Готов себе самого з грязюкою змішати, аби тільки хваснуть... О... І з таким добре діло мати... А которий водочку любить... У всякого своя натура... З чоловіком треба вміти поводитися... А ще як єсть пособниця-водочка... о, тоді бери його прямо руками... От, примером, і тут... Будь так, значить, за що поставить хлопцям нашим раз, другою водочки, так можна б і миндаль знайти.

— Нет, в самом деле?—радісно спитав панок.
—Можно?

— А чого ж?... Я ж говорю, вона десь єсть, тільки вот...—Він зупинився і пильно став дивитись, як панок хутко поліз у кишеню і, вийнявши гаманець, почав там щось шукати. Потім, наче те його мало торкається, заговорив далі знов про те, як йому жаль стало за «господіна», як досадно зробилось, коли покражі не знайшли, як він постановив собі неодмінно знайти винуватого. Коли нарешті «господін» знайшов золоті п'ять рублів і з увічливою всмішкою подав їх дідові, він спокійно, не хапаючись, взяв їх і знов говорив собі далі. Умовившись про все й твердо пообіцявши неодмінно знайти пропажу, Юхим ще раз уклонився панам і став уже виходити,

коли раптом офіцер зупинив його і сказав йому почекати його на ганку для особистої розмови. Дід мовчки вклонився і вийшов. Чекаць довелося йому не довго. Зараз же за ним вийшов і офіцер.

— Вот что, Юхим,—заговорив він зараз же з нотками ніяковости в голосі.—Я хотел тебя спросить е... что это за дівчина у вас на кухне, что за кухарку... как ей?...

— Килина?

— Да, да, Килина... Что она... е... как на щот там... е... ну, с хлопцями как она там?... Гуляет?... а?...

— Хто його зна...—нахилив голову Юхим.—Не скажу вам про це нічого... Знаєте, мое діло стариківське, а то собі молодь... Кажись, чесна дівчина, а проте...

— Ну, а так... е... ходіт к ней кто-нібудь?...

— Господь її зна...—здвигнув плечима Юхим,—може й ходить, може й ні... А, видно, спонравилась пану?

— Да!—скрикнув офіцер.—Девочка... первый сорт... Я много би дал, чтобы как-нібудь... Нельзя лі там, Юхим, как-нібудь... так... (він ніяково й підлабузнювато захіхікав)... немножко, значить, ко мне ей? а?... Я би тебе уж на целое ведро дал би... А, Юхим? Постараешься?

— Хм... хто його зна...—неохоче промимрив дід.—Знаєте, це діло таке, що якось з ним і підступатися не той... не ловко... Та й не звесно, чи піде ще вона... Дівка строга...

— Ну, пустякі!... Хе!... Ти там как-нібудь... так знаеш... Е!... Такой, как ти не сумеет?... Хе-хе! Скажі ей, что нічого не пожалею, с собой возьму... Понімаєш? А вот і задаточек тебе...—і офіцер, вийнявши гаманця, почав колупатись в

йому. Юхим живо подивився, але зараз же й одвернувся.

— Вот... не знаю сколько, но всё равно...— протягуючи гроші, сказав Олександр.— Вийдет дело, ещё столько же... Тут, кажется, рублей пять...

Юхим ще раз глянув на гроші і знов одвернувся. Потім раптом протягнув руку і, беручи гроші, промовив.

— Тільки ось що, паничу: не піде—вина не моя... Добре?...

— Ну, конечно! конечно!...—згодився той.— Я й не буду винить тебя... Что ж... Я только тебя прошу, чтобы ты ей сказал,—вот і всё... Ну, конечно, і с своей стороны посоветовал... Ведь, всё равно ей одна дорога... Так уж лучше пусть хоть город увидит... Скажи ей, что устрою ей, как бариню, будет себе жить, ні о чом не думая... Чего ж ей ещё?...

Дід усміхнувся.

— Жить?—хитнув він головою.—Яке вже там життя? Знаю я вже... Правда, спершу то й живе, а там? Ех! А Килина шукає не того... Дівка волі шукає... щоб справді жити...

— А разве я ей на векі беру к себе?—засміявся панич.—Будет іметь волі, сколько угодно...

— Ні!—зітхнув Юхим,—не тої волі.

— Е! ерунда!—перепинив його офіцер.— Ти ей просто скажи всё подробно, вот і всё—і нікакой там волі не нужно... Скажіте, нежности якія... Ха-ха-ха!...

— Добре!—хитнув головою Юхим і хотів йти, але офіцер спинив його:

— Так ти ето, Юхим, сейчас постарайся, і если того... так валяй сейчас ко мне с ней, я уж буду ждать... Понімаєш? Прямо сюда... Она пусть обожждёт, а ти ко мне...

— Добре, добре!...

І Юхим тихо поплентався до кухні. І де далі йшов він, то тихіше й тихіше посувавсь. Коли він вступив у хату, там уже готували до вечері — ставили миски на стіл, різали хліб, то—що. Посидівши трохи мовчки, напружено, задумливо на лаві, дід нарешті встав, походив по хаті і, зупинившись біля Килини, тихо, крізь зуби пробурмотів до неї.

— Вийди на часинку надвір, маю щось казати...

Килина трохи здивовано подивилась на його, але мовчки, непомітно хитнула головою на знак згоди. Дід поволі запалив люльку, походив ще по хаті й раптом, щось згадавши, прудко поліз у кишеню, вийняв гроші й голосно попрохав Гриця збігати по горілку. Всі аж застигли здивовані. Але Юхим, не даючи ніякої відповіді на всі розпитування, весело жартував і обіцяв цю ніч затопити горілкою всю кухню. І справді, у голосі його чулась якась злісна, запекла рішучість. Певно, що Гриць не довго вагався — накинув свиту, схопив шапку і в один мент вилетів з хати, тільки вітер пішов за ним. Останні, після невеличкої суперечки з Савкою, що хотів починати зараз же вечерю, постановили чекати на Гриця, а дід Юхим навіть пораяв, щоб Килина, як головна представниця інтересів кухні, зараз же пішла до економки й яким-небудь способом добула сала, яке можна було б дрібно покришити і добре засмажити на сковороді. До цієї поради всі, не виключаючи й зраділого Савки, пристали одноголосно, тільки сама Килина знайшла, що це незручно, бо сьогодні не було ні свята ніякого, ні надзвичайного випадку з життя. Але коли Юхим непомітно моргнув їй одним оком, вона взяла своє слово назад і навіть, накинувши на голову свою

велику, темну хустку, зараз же згодилась іти до економки. І справді, подивившись пильно на діда, вона щільно закуталась і повагом вийшла з хати. Але Юхим щось раптом згадав і, схопивши шапку, побіг за нею. Вона вже чекала на його. Дід довго не думав. Поважно і з тою ж злісною рішучістю він переказав їй бажання офіцера і, сам не додаючи від себе ні слова, замовк.

— Оттаке?!—протягнула здивовано Килина.— А чорта пухлого він не схотів би? Га?... Ха-ха-ха! Диви який!... Оттак знімусь зараз та й побіжу...

Але між сміхом у неї чулось якесь стурбовання, хвилювання, якесь вагання, якесь безсилля.

— Бач, Килино,—тихо, сумно почав дід,—я тобі так скажу: все одно чи тепер, чи в четвер, а не минеш ти цього... Не така ти, щоб з'їхати на Софійку... Дуже багато-сили в тебе... Тільки ти не думай, що я за панича стараюсь,—раптом хутко додав він.—Верно, він дав мені на чай, щоб я тебе підговорював... Та хоч би він мені й утрое більше дав, так воно б мені не завадило піддурити його... Коли ж правда правдою зостанеться... Чи візьме ще тебе Андрій, це ще баба на двоє ворожила... не такий у його батько... Він за копійку сина в скарб оддає, а тут наймичку за невістку візьме... Шкода, дівко... От і вийде те, що мусить вийти. Бо й ти з одної глини зліплена, що й всі!... Мабуть, вже й тепер до офіцера серце мре? Га?...

— Пхі!—роблено-зневажливо повела плечима Килина, але дід тільки всміхнувся.

— Ой, не «пхі»...—сказав він сумно.—Видно, дівко, видно... Що вже тут?... Так чи варто ж лобом стінку бити? Пропадати, так хоч пожити за те... Ех!

Дід з якимсь одчаєм махнув рукою і в рухові тому, в голосі його тихому й хрипкому чулась та безнадійність, яка штовхає й на великі злочинства, і на дрібну бездіяльність, і мляву покірливість—чулась безсила злість, придушений біль...

Килина мовчки слухала, не виказуючи ні рухом, ні голосом, що вона думає про Юхимові слова. Виразу ж обличчя не можна було роздивитись. Але Юхим якось і не дуже добивався відповіді, наче заздалегідь знав її. Він тільки говорив. Гунявий голос його дзвенів то злісно, то насмішкувато, то сумно, і малював їй картини за картинами. В тих картинах, правда, спокою не було, не було у них тихого, щасливого затишку, твердої самопевності—в них кипіло життя, вільне, дике, шалене життя.

— Одним словом, дівко...—закінчив рішуче дід,—я тобі ось що скажу: треба з його, що можеш... коли вже на те йде... Треба наперед грошей: 200—300—500—скільки в голову прийде. Треба квартиру, одіж... вина, меду... чорта, біса... Всього... й живи!. Живи, поки можеш жити... Він все зробить... бо аж горить... Та й плюнь на все! Ех! І я плюну! Загуляю—і чорт його бери все на світі. Гулять—так гулять, як каже наша Софійка. Ну, й гуляй!... Один раз живеш, так хоч раз же й гуляй!

— Ні!—вмить тріпнула уперто головою Килина і круто повернулась до хати.—Краще з голоду пропадати по своїй волі та чесно, ніж оттак жити... Такій му й скажіть,—кинула вона гордо й прудко пішла в сіни.

— Оттуди к бісу!—здивовано протягнув Юхим, певно не сподівавшись такої відповіді, і помалу й собі пішов у хату.

— Погано, погано!—зараз же добродушно звернувся він до Килини, яку вже розпитували, чого вона вернулась без сала.—Не годиться так робити, дівко. То не хоче йти, то знов хоче, то вп'ять не хоче... Як та попівна... А сало б це згодилось... Їй-богу! Так до чарки... шматочок... Верное слово!... Гляди, щоб не жалкувала... Може пішла б? Га? — знов кинув він до неї.

— Діду! — з ненавистю позирнула на його Килина. — Не будьте тим, що в болоті сидить! Сказала вам раз... Заробить хочете?... Чужим соромом хочете...

Вона нервово одвернулася і почала для чогось знімати покришки з казанів, з яких зараз же піднявся вгору стовп пари. Дід мовчки подивився на неї, приголомшений її словами, потім раптом махнув рукою, одвернувся і сів на лаву.

— Не хоче!—хитнув він з ніяковою усмішкою на неї головою, звертаючись до дівчат, що були здивовані трохи, і, видно, нічого зовсього не розуміли.—Не хоче... Х-хе... Заробить... От тобі... Так... Е-е!... Все одно! Сьогодні все потопимо і добре, і погане... не буде вже діда Юхима!... Годі!... Соромом... заробить... Ех!...

Килина роздратовано, нетерпляче-злісно стукала мисками, горщиками, кочергами, штовхнула навіть разів зо два Маринку, яка подивлялась на неї злякано-здивованими очима. А Юхим, відповідаючи усім на дивування, що Килину ніби щось вкусило, також ніби загубив рівновагу: то весело, нервово жартував і сміявся, то зразу замислювався й мовчки задумливо, похмуро пихкав люлькою.

Раптом Килина кинула ложку на лежанку, витерла руки й, підійшовши до полу, мовчки ста-

ла напинати на себе кинуту хустку. Дід пильно-понуро почав дивитись на неї.

— Ходіть!—вмить, повернувшись до його, криво й ніяково всміхнулась вона.— Я хочу сала! Тільки з вами підемо до економки... Сама не смію.

І не дивлячись на здивованих і трохи навіть стурбованих товаришів, вона рішуче пішла з хати. Дід Юхим з тим же понурим і навіть суворим виглядом пішов за нею, навіть не звертаючи уваги на те, що таким своїм поведженням вони дають привід робити різні догадки. Біля стіни чорніла висока, дуже постать Килини.

— Ведіть! — прошепотіла вона здавлено... Юхим почухався.

— Бачиш, Килино,—понуро й сумно заговорив він.— Ти краще не ходи... Їй-богу... Коли ти мені сказала те слово... «соромом заробить»... Мені спершу дуже боляче було, а потім... я роздумався... Ти просто мене... знаєш... ех! Одним словом, Килино, не ходи... Од серця тобі говорю.. Не треба... Обманить ще... обдурить... Ти гаряча.

— Кого? Мене обдурить?!—скрикнула вона гордо.—Х-хо!. Це побачимо ще!... Ведіть, я хочу... Ну, хочу посидіти з ним!... От і все!... Не з'їсть же він мене, хе!

В голосі її чулась і ніяковість, і хвилювання, і злість, і якась безвихідність.

— Як знаєш...—серйозно і сумно промовив Юхим і, постоявши ще трохи, наче чекаючи відповіді, він нарешті повернувся й мовчки пішов до будинку. Килина за ним. Не зустрівши нікого, вони добрались до ганку, біля якого Килина зосталась, а Юхим зчез у дверях. Хвилини через дві він вийшов, махнув їй рукою і, коли вона вийшла, не поспішаючи, на ганок, він мовчки поступився, даючи їй дорогу в сіни, і зараз

же, як вона ввійшла туди, зачинив двері, постояв трохи і тихо пішов до кухні.

— А, королева моя!—зараз же гаряче прошепотів у Килини над вухом офіцерів голос, як тільки вона вступила в теплі пів-темні сіни, в яких були прикручені лампи й не було ні душі.

— Пришла всьо-такі!

І, міцно обнявши за стан, він обережно повів її через сіни, одчинив якісь двері і ніжно пустив її вперед себе. Килина ввійшла і зараз же зупинилась біля порогу, цікаво озираючись. Світлиця була невеличка, але осяяна блакитним світлом гарного круглого лихтаря, що звисав з стелі, обвішана малюнками, килимами, обставлена м'якою меблею, вона вся дихала затишком, теплом, пестощами.

— Гарно у вас...—тихо промовила Килина, силкуючися не дивитись на його.—Любо так...

— Разве?—прошепотів він, нахилиючись до неї і жадібно обнімаючи за стан.—Хорошо?... Да?... Нравітся? Славная моя..., гордая..., пришла.

Він хотів зазирнути їй в очі, але вона навмисне закрила їх і, трішки розкривши сухі, гарячі губи, зблідши, спершись на стіну, мовчки підставила лице під його дикі, жадібні поцілунки.

— Сядем...—одкинув він трішки голову й озирнувся. Вона розплющила очі і подивилась собі на чоботи, від яких на підлозі були сліди грязі.

— Ноги у мене... чоботи в болоті...—промовила вона тихо.

Він подивився їй на чоботи, потім на килим, що був простелений мало не на всю підлогу і, щось згадавши, підбіг до ширського турецького дивану, що стояв біля стіни, і підняв щось з землі

— Сбрасивай сапогі!—сказав він, вертаючись і держучи в одній руці гарні вишиті пантофлі, а другою знов обнімаючи її. Килина з усмішкою подивилась на пантофлі, злегка одвела його руку й почала скидати чоботи.

— Ну, вот!—задоволено промовив він, коли вона поставила до стіни незграбні свої чоботи і всунула хоча невеликі, але грубі й червоні ноги свої в м'які, теплі пантофлі.—А тепер і сесть можно.

І не випускаючи її стану з обіймів, він підвів її до канапки, обережно посадив її і сів сам поруч неї, впиваючись блискучими, масляними очима в гарне зблідле лице її з виразними, дуже червоними кружечками рум'янцю на щоках, з великими, сірими очима, які, здавалось, потемнішали й були глибші, ніж раз-у-раз.

— Но хорошая же какая! — з захопленням скрикнув він, любуючись нею.—Боже, какая хорошая!

— «Хорошая»... — повторила вона і соромливо-ласкаво глянула на його.—Справді «хорошая?»

— Прелесть!!

— І ви хороші...—промовила вона, не зводячи з його очей.— Дуже хороші. Аж тут болить—(вона показала на серце)—як дивишся вам у вічі... І холодно так... Гарно...

Він радісно засміявся і скажено почав цілувати її, то одіпхуючи, то знов забираючи в обійми. Вмить Килина злегка одіпхнула його, одсунулась і, проводячи рукою по гарячому лиці й по очах, що стали як п'яні, лукаво промовила:

— А я ж все-таки і досі не знаю, чого ви кликали мене... Дід казали, діло є велике... Ну що ж ви мені скажете? Чого кликали?

— Чого??—він схопив її обома руками, притягнув близько до себе і, щось прошепотівши на вухо, почав ще скаженіше цілувати. Килина хотіла визволитись, хотіла одіпхнути його, але він ще з більшою силою, з якоюсь божевільною силою тяг до себе, і, весь дріжачи, щось шепотів їй. Раптом вона одхилилась трохи назад, схопила його голову і, подивившись в його затуманені очі, дико, несамовито вгризлась губами в гарячі уста його й замерла; потім знов одхилила, знов глянула і знову застигла довгим поцілунком. Потім вмить дуже шарпнулась, вирвалась і одстрибнувши, стала на ноги, дивлячись на його якимсь зляканим, п'яним поглядом. Він, щось бормочучи, хотів знову схопити її, але вона хутко ступила ще трохи назад і, тремтячи вся, зашепотіла:

— Ні, ні, ні!... Буду кричати... Сидіть тихо... Я щось хотіла вам говорити... Забула...

Вона провела тремтячою рукою по дуже блідому лиці й напружено задумалась, важко дихаючи.

— Ах, да оставь... Килина!... Ну, іді же...—якось простогнав він, але вона вмить підняла голову, якось чудно глянула на його і, зразу ж з блідої зробившись вся червона, якось одривисто й холодно почала:

— Слухайте, паничу! коли я йшла до вас, я... хотіла вам... (голос у неї переривався часто, ніби їй важко було говорити)... ось що сказати... Ви... переказуєте... через діда, що... візьмете мене з собою, коли... я... коли... я... ну, коли я стану... вашою... любовницею... Так?

— Ну, так... Ах, оставь ти ето...—протягнув він з мукою руки до неї, але вона одступила ще на ступінь і ще холодніше, ще суворіше провадила далі:

— Казали, що дасте квартиру і... все... Так? Він трохи розумніше й здивовано подивився на неї.

— Так?

— Н-ну... та-ак... Ето всьо?

— Ні... Підождіть...

Лице її де-далі ставало холоднішим, якимсь напружено-рішучим. Губи складались якось терпко, твердо, лице знову стало бліде, аж жовте, але це надало їй ніби ще більшої краси.

— Ви говорите «так»?... так от же що!...—Вона на хвилину зупинилась, мов не маючи сили далі говорити, але вмить почервоніла знову вся і, рішуче, уперто зупинивши на йому погляд, заговорила:—Так слухайте... Ви кажете, що любите мене... Я цьому не вірю... І сама вас не люблю... А ви хочете мене за полюбовницю взять... Так? Ну, так от що: візьмете мене в город, дасте мені квартиру...—вона на мент зупинилась,—дасте мені в руки 300 карб... Чуєте? і тоді... тоді я вас слухатимусь... От все. Хочете, то...

Вддно було, що їй було безмірно тяжко; вона нервово давила собі одною рукою пальці другої руки, очі її ніяково ходили по кімнаті, груди важко й нервово здійсмались, сама стала знов мертво-блідою. Зупинившись, вона подивилась йому в лице, яке стало теж спокійніше і дуже здивоване, і не знаючи, що далі говорити, з мукою почала ще дужче давити пальці.

— Хм... Так вот ти какая!...—насмішкувато промовив нарешті офіцер, цікаво дивлячись на неї:—Я і не знав... Думал в самом деле... невінная... А ти бивалая, значіт... Кто ж ето тебя так научіл? а?... Молодчина!... Хм... Він витягнув одну ногу, захитав нею і, любуючись її мукою, погладив вуса... Недурно придумала... От-

кровенно... Ну, і не стидно ж тебе? а? А стид то свій...

Килина вмить здрігнулась вся, спалахнула на все лице полум'ям, блиснула в його очима й, як вихор, повернувшись, кинулась до дверей, зшпурнула з ніг своїх пантофлі, і дріжачими руками хутко, нервово почала взувати чоботи. Офіцер спершу широко, злякано розплющив очі, потім схаменувся, кинувся до неї й, умовляючи, прохаючи вибачення, хотів знов обняти її, але вона так повела всім тілом, так позирнула на його, що він аж одступив від неї трохи.

— Випустіть мене!—хрипнула вона, узувши чоботи й випрямляючись.

— Да что с тобой? Килина! Да плюнь!... Я согласен, я на всё согласен... Я ведь... Завтра же...

— Пустіть, я вам кажу, а то буду кричати!!—прошепотіла вона з таким вогнем ненависти, що він тільки з острахом і дивуванням подивився на неї, потім поспішно визирнув у двері, чи нема кого в сінях, і мовчки пішов уперед. Килина, закутавшись по самі очі в хустку, пішла за ним. Одчиняючи вже двері, що вели на двір, він ще раз несміло спробував обняти її, щось шепочучи на вухо, але вона дуже одіпхнула його, шарпнула двері і вискочила на ганок. Мало не перестрибнувши через всі східці, вона хутко пішла вгору, не озираючись і щільніше кутаючись в хустку. Ввійшовши в кухню, вона зараз же звернулась до діда і голосно промовила:

— Нема, діду, сала й не буде! Будемо й так!

Всі вже сиділи за вечерею і, мов по команді повернули до неї голову. На столі стояли миски з кандьором, лежав порізаний хліб і блищали дві великі пляшки горілки.

— Та-ак?—протягнув дід, здержуючи на-пів дороги ложку.—Ну, й слава Богу!—хитнув він з якоюсь полегкістю в голосі.—Хай йому біс з їхнім салом! Сідай краще вечеряти... Наші вже тут думали, що ти на село вже пішла...

Але «наші» видно не тільки це одно думали, а кожний, певно, гадав про себе ріжне. Але Килина, не одмовляючи нічого ні на розпитування, ні на хитрі підступи й догадки, підійшла до жердки, нервово скинула з себе хустку і якось чудно посміхнулась. Потім озирнувшись по хаті, помітила Андрія, що не сидів разом зо всіма, а з похмурим виглядом ходив по хаті, нахмурилась і, кивнувши йому головою, одійшла до дверей.

— Ну?—тихо, але з напруженим чеканням кинула вона, як тільки він підійшов до неї. Біля столу зачувся з їх сміх і вигадки.

— Говорив...—заговорив Андрій живо й повеселішавши зразу.—Батько схиляються...

— Схилиться?

— Їй-богу... Тільки, кажуть, чого це така нетерплячка взяла мене... Ну, й той... і кажуть: подожди до осені... Як жнива покажуть... Ну, а жнива...

— Ха-ха-ха!—не слухаючи його далі, голосно зареготалась вона і, аж хитаючись всім своїм дужим, струнким станом, одійшла від його.

— Та подожди, послухай!—скрикнув на-пів ображено, на-пів злякано Андрій, але вона тільки ще голосніше вибухнула нервовим сміхом і, махнувши рукою, підійшла до столу.

— Чуєте, діду!—крикнула вона, сміючись.—Кажуть люде, що брехня правдою хоче бути! Ха-ха-ха! Налийте мені, діду, чарку... змерзла... треба хоч погрітись... Всі холодні такі... От тільки Гриць теплий!.. Правда, Грицю?—сідаючи бо-

ком до Гриця й обнімаючи його за груди, зазірнула вона йому в лице. Гриць спершу здивувався, потім поклав ложку, втерся й засміявся. Видно було, що йому стало й ніяково і приємно. Тим часом Юхим мовчки взяв чарку, налив її і також мовчки подав її Килині, яка сиділа спиною до столу й не бачила того. Замість неї чарку взяв Гриць і, одхилившись трохи, підніс Килині.

— А!—скрикнула вона, беручи чарку й встаючи.—Будьмо здорові!

І по-парубоцьки перехиливши чарку в рот, ковтнула, скривилась і, не закусуючи, простягла руку з чаркою знов до діда.

— Ще?—підняв він до неї очі з тим же серйозним і похмуро сумним виразом лица.

— Ще!—засміялась вона.—Будемо гулять!... Ха-ха-ха!!.. Чого ви всі витріщились?... Хіба й я не можу горілки пити?... Ого!... Лийте, діду, лийте! Нема сала, так хоч горілка є... Ха-ха-ха!!.

Навіть Трохим трохи стурбовано зупинив на ній свої похмурі, суворі очі і де-кілька хвилин не одводив їх від її дуже блілого лица, на якому грало щось неспокійне, боляче.

Дід налив, поставив на місце пляшку і знову взявся за ложку.

— А ти, Софійко, пила?—держачи чарку і дивлячись на Софійку, спитала Килина.

— Пила!—роблено-весело мотнула та головою не дивлячись на неї.

Килина знов перехилила чарку, ковтнула і аж здригнулась всім тілом.

— Н-ні!—поводячи з огидливістю плечима й ставляючи на стіл чарку, промовила вона.—Погана дуже!... Брр... Як ви п'єте її?...

— Килино!—вмить почувся позад неї зворушений, дріжачий голос Андрія. Килина повернулась.

— Чого тобі?—холодно озирнула вона його з ніг до голови.

— Йди, я тобі щось скажу... Ти ж не дослухала...

— Після жнив скажеш!—сухо, терпко кинула вона й одвернулась. Андрій густо почервонів, але як стояв, так і застиг, дивлячись їй в спину. Потім хутко повернувся, одійшов до полу і мовчки сів на його.

— Ха-ха-ха!—зареготався Трохим, зазираючи повз Килину до Андрія.—Що? Опікся, небораче? Постуди трошки, смачніше буде!... Ха-ха-ха!..

— А тобі чого?... Вовк!...—гнівню глянула на його Килина.—Жери он там!

Андрій голосно, гидко, вилаяв його на всю хату. Трохим зразу перестав сміятись.

— Що-о?!—в один мент посинівши й дико блиснувши очима, прошепотів він.—Ти будеш лаяться?!

І тихо, поволі підвівшись, зігнувшись, випнувши вперед голову, як той звір, що збирається кинутись на ворсга, він устав і почав вилазити з-за столу. Як і в той раз, коли він гриз шию Рухлі, на висках йому повипинались жили, з носу виходило важке, часте сопіння, губи побіліли, а в очах бігало щось фосфоричне й страшне. Усі затурбувались. Кіндрат зробився серйозним і пильно дивився на його, Гриць і собі чогось устав, Петрик одсунувся від столу й одійшов до полу, мовляв, «мся хата з краю»; навіть Савка поклав ложку і разом з дівчатами злякано дивився то на Андрія, то на Трохима. Тільки дід Юхим наче нічого не бачив і не чув: уперто-похмуро носив собі ложку од миски до рота і тільки голосно сопів носом. Темна постать Андрія з ледве видним обличчям не ворушилась на полу.

— Ти ще будеш тут лаятись?—тихо з свистом якимсь прошипів знов Трохим, вилазячи з-за столу й поволі підходячи до полу.

— А ти що таке? Пан великий?—зачулось від Андрія, але голос його хоча й гучав задирливо, виявляв не то страх, не то ніяковість.

— Покинь його!—похмуро промовила Килина до Трохима.—Не чіпай.

Трохим наче не чув, навіть не подивився на неї; не спускаючи з Андрія очей, звисивши якомсь рівно руки по стану, він ішов просто до полу все більше й більше нахилиючися вперед, мов збираючись раптом стрибнути і впитись тому зубами в груди. Вмить Килина хутко зайшла поперед його, стала перед самим його лицем і, беручи його за руки трохи вище ліктя, м'яко промовила.

— Не треба, Трохиме... Сядь... Хай собі...

— Пустити!—скидаючи її руки, хрипів він і хотів поминути її, але вона знов переступила йому дорогу і ще м'якше сказала:

— Ну, я прошу тебе, Трохиме... Зроби для мене... Покинь... Іди вечеряй... Ну, зроби ж хоч раз, коли тебе просять...

Трохим вмить мовчки круто повернувся, підійшов до столу, заліз на своє місце і не дивлячись ні на кого, похмуро почав їсти. Юхим тільки зиркнув на його і знов звернув всю свою увагу на кандьор. Всі легче зітхнули. А Килина підійшла до Андрія, щось сказала йому і пішла з хати. Андрій схопив свиту, шапку й пояс і собі пішов за нею.

Вернулась Килина сама. Вона ніби заспокоїлась і не сміялась тим нервовим, чудним сміхом, а навпаки, ступала дуже спокійно, м'яко, тільки брови були насуплені якомсь твердо, суворо-рішуче, наче вона щось постановила і тільки чекає.

тепер, що буде далі. Не вважаючи на жарти товаришів з приводу балачки з Андрієм, вона спокійно відмовилась від горілки, яку підніс їй Гриць і тільки підсіла до кандьору. Поївши трохи, вона поклала ложку, встала, перехрестилась до Трохима, що сидів під образами, і одійшла до полу.

— Сметану їстимете?— звернулась вона до Панаса. Той заворушився, повернув трохи голову, що ледве темніла за білим верхом кожуха, і прошепотів:

— Спасибі... коли є, дай трохи... Добра ти, Килино...

Вона, не хапаючись, взяла ложку й полумисок з мисника, вийшла з хати й незабаром вернулась з сметаною, яку разом з шматком хліба поставила біля Панаса. Він підвівся трохи, поставив полумисок біля себе і, обережно вмочаючи хліб у сметану, почав їсти. В хаті трохи утихло, потім балачка потроху знову почалась, закружляла чарка, заблищали очі, посидались жарти спершу на Килину й Андрія, потім на Петрика й Саньку, далі на кого попало, задзвенів сміх, зачулися пісні—голота загуляла. Забулися сварки, забулись пригоди, зчезло горе, запанував один буйний, душний чад, що налив у серце дико-веселого чуття, що мішає думки, вкриває темною запоною майбутнє і ховає в п'янім забутті минуле. Загуляла голота. Спершу трохи здержувались через Панаса, але, як спорожнено одну квартиру чаду й почато було другу, товариство вже нічого не бачило й не чуло, крім якогось туману в очах та шуму в вухах. Навіть Трохим розвеселився: з дуже почервонілим лицем, на якому ще виразніше тепер виступало ряботиння, з припухлими трохи губами, які наче хтось помазав салом, і блискучими очима, він жорстко

сміявся дрібним сміхом і часто стукав кулаком по столі, але стукав так, що аж миски підскакували. Маринка, яку й сьогодні підпоїли, теж розвеселилась і навіть стала говорити щось про «миндаль», але, коли Трохим пильно, гостро глянув на неї, збентежилась і почала щось бурмотати про панів. Потім раптом замовкла, очі, що були розгорілися, посовіли, потухли, все худе личко її ще більше зблідло, укрилось холодним потом, вона почала блювати... Її схопили, однесли зо сміхом до лежанки й поклали на землі. Коли вона нарешті безсило схилилась на другий бік і хотіла заснути, її знов взяли, поклали на піл і вкрили чиїмсь кожухом. Вона зараз же й заснула. Килина ж хоч постелилась на лежанці і навіть лягла, видно було, не спала. Коли знадвору доходив якийсь гомін, або хто проходив повз вікна, вона трохи підводила голову, прислухалась і знов лягала. А голота гуляла. Дід Юхим перейшов уже «гряницю» і наче змінився весь. То, звичайно, він говорив і рухався поважно, спокійно, а тепер ніби хто налив йому в жили молодой, гарячої крові. Завзято взявшись одною рукою у боки, а другою піддержуючи люльку, він жваво водив головою, стріляв очима й заливчасто-широко сміявся. І хоча товариство було здебільшого не в такому стані, щоб помічати що-небудь, все-таки звернуло увагу, що дід переродився.

— Х-ха!—гордо хитнув головою Юхим, коли Софійка обняла й поцілувала «дідуся за те, що вони такі стали молоді».—Я, дівко, ще не такий був... Ого!... Я тобі говорю!... Стій, стій, стій!...—повів він рукою, наче спиняючи когось, хоч ніхто йому не перечив.—Стій, ти слухай мене, Я, брат... Коли я молодой був...

І починалось оповідання якої-небудь плутової, довгої «сторії». Товариство спочатку слухало пильно, потім хто-небудь про щось заговорював і починався регіт, співи, жарти. Нарешті почали розходитись спати: спершу пішов Савка, потім Трохим, далі Петрик та Санька, яка була зовсім п'яна від «пригублювання» і говорила Петрикові з докором про якусь любовну сцену. Остались тільки Юхим, що теж прив'янув і щось мимрив про себе, та Гриць, Кіндрат і Софійка, яка сиділа між цими двома, обнявши кожного і схиляючи то до одного на плече своє зашаріле, гаряче лице, з сонними, млявими очима й вохкими губами, то до другого. Вони всі трое похитувались з боку на бік і хриплими, розбитими голосами співали:

На йо-ом пам'ятни-ик чи-и-жо-о-олий,
Дев'я-а-носто-о се-ем пудо-о-о-ов,
Дев'я-а-но-сто-о сем пудо-о-в...

Коли Андрій, вернувшись з села, ввійшов у хату, всі вже спали: дід Юхим, схилившись на стіл, Софійка, обнявшись з Грицем, далі біля столу; Кіндрат на лаві, звівши ноги і поклавши голову на руку. Гас у лямпочці вигорів і вона ледве-ледве блимала і чаділа нагорілим копотом. В хаті смерділо горілкою, людським диханням, потом, гасом. Було душно й важко дихати.

Андрій тихо підійшов до лежанки й зупинився біля Килини. Вона дихала рівно й спокійно. Постоявши трохи, він несміло торкнув за плече і злегка похитав її. Килина вмить заворушилась, підвела трохи голову і, помітивши якусь постать біля себе, суворо спитала:

— Ну, чого?

— Це я... Андрій,—прошепотів він.

Килина придивилась ближче і, підвівшись, сперлась на лікоть. Потім озирнулась навкруги, прислухалась і тихо спитала:

— Чого так пізно? Ну, що?

Андрій не зразу одмовив. Наче збираючись з думками, він нахилив трохи голову, потер лоба і тихо почав:

— Бач, Килино, я все думав тепер... Туди йшов та думав і назад... Ти зовсім мене не любиш, а хочеш, щоб я тебе брав... Як... як же це буде так?

— Ну?—суворо кинула Килина.

— Ну, та й... що ж це... З татом я говорив, вони схиляються, щоб і тепер... Тільки хотять ще трохи обдивитись... А що тільки було вдома!... Мати мало не бились з татом. Брат хотів мене вигнать... Я аж за ніж ухопився...

— Невже?—тихо спитала Килина і, ніжно поклавши йому на плече руку, м'яко притягнула до себе; але Андрій поволі визволився і тремтячим голосом заговорив далі:

— А потім я став собі думати, навіщо оце все? Вона все одно не любить мене, при всіх сміється, глузує з мене... Ти ж мене не любиш? Не любиш, правда?

Килина помовчала трохи, потім озирнулась, прислухалась і, подумавши, заговорила:

— Ти знов про це... Ну, скажу тобі й тепер: не люблю... Подожди! Ну, не люблю... А чому не люблю? Тому, що не вірю тобі..., нікому не вірю. Хіба я знаю, чи ти справді любиш мене, чи тільки так... хочеш погулять з... голодрабкою... Подожди, дай договорити!... Що правда, то правда... От і не люблю через це... Не можу прямо... Хотіла б, може, і сама, так не можу...

Як подумаю собі тільки, що обманити думаєш, так така злість бере, що... Яке ж уже тут кохання?... Просто не можу... як другі дівчата там; хоч і не дивиться на неї, а вона все-таки аж упадає за ним... А я не можу так... Не любиш? І не треба. У мене таке серце—як бачу, що хтось до мене з щирим серцем, так я до його удвоє; ну, вже коли й бачу, що злом дихає, так і я не кохатиму... А ти... Я не знаю... Ти любиш мене не для мене, а для себе... А такої любови багато знайти можна... Ну, і сама вже не можу... От тобі і вся правда... Хочеш—бери, хочеш—ні. Я не обманюю тебе... Візьмеш—буду любити так, як нікого не любила, бо бачитиму, що любиш мене не тільки для себе, а й для мене...

Панас заворушився, захрипів і глухо закашлявся. Килина замовкла і обоє довго чекали, поки він замовкне.

— Тут от, як хочеш,—проговорила знов Килина, коли Панас заспокоївся.—Коли віриш мені—бери, а ні... то так і кажи. Віриш?

Вона знов притягнула його до себе і, поклавши його руку собі за спину, почала потиху гладити його м'яке, шовкове волосся.

— Ну, віриш, чи ні?

— Вірю,—прошепотів він, і, притулившись їй головою до грудей, замер.

— А чи не пора б уже спати?—раптом почувся з полу похмурий, злісний голос Трохима.—Ні в день, ні в ночі нема покою од їх...

Килина спокійно, поволі одвела його голову од грудей, притягла її до свого лиця і безгучно впиласть йому в уста. Потім також поволі одвела знов і, злегка одіпхнувши його, прошепотіла;

— Ну, годі... Іди спать.

Андрій, як п'яний, одійшов од неї, виліз на піл і, не роздягаючись, ліг біля Савки. Лямпочка почала часто моргати, наче тільки і чекала, щоб Андрій ліг уже, потім тихіше, рідше й рідше і, нарешті, кліпнула в-останнє й погасла; тільки у тьмі замість неї червонів на столі нагорілий гніт.

Всі ще спали, коли Трохим, розбудивши Юхима, почав йому щось тихо шепотіти. Той сів на лаву, почухався, протер заспані очі і хрипло спитав.

— Хіба вже?

Трохим тільки головою хитнув і мовчки показав йому невеличку, зелену скриньку, що стояла під лавою біля жердки. В хаті було вже зовсім видно. Юхим устав з-за столу, глянув на сонне товариство й усміхнувся. Але не встиг він взяти кухоль в руки, щоб умитись, як у хату ввійшов несподівано... Халабуда. Зробивши декільки кроків, він зупинився, здивовано підняв брови і, дивлячись на Гриця і Софійку, які порозкочувались вже і один заліз аж під стіл, а друга під лаву—одеревенів.

— А... ето ж по какому?—нарешті опам'ятався він і повернувся до Юхима, який усміхаючись дивився на його.—Как же ето вони сплять до такой пори? Я вже думав, що тут провалились усі кудись.

Замість одповіді Юхим вмить хитнув йому таємниче головою й поманив за собою із хати.

— Що таке?—ще більше здивувався той. Але Юхим знов хитнув йому і пішов, озираючись у сіни. Халабуда стиснув плечима, але пішов все-таки. Хвилини через три Юхим вернувся, але без Халабуди вже. Моргнувши Трохимові, він

підійшов до Килини і почав будити її. Вона довго не прокидалась, потім, коли Юхим не на жарт штовхнув її в бік, зразу підвелась, озирнулась і здивувалась, що вона могла так заспатись. Потім дід підійшов до Гриця і почав штовхати його ногою. Гриць спершу щось бурмотів, цмокав губами, потім помалу підвівся й сів під столом. Здивовано озирнувшись, він раптом одкинувся назад і весело, гучно на всю хату зареготався. Від його сміху навіть прокинувся Кіндрат. Нарешті повставали всі, з сонними, мутними очима, з попухлими носами, з пересохлими губами, сердиті, злі, розкудовчені, брудні. На слова Юхима, що був Халабуда і лаявся дуже, де-хто вилаявся, де-хто почухався, але ніхто не хапався до роботи. Савка ухопив шматок хліба і, сопучи, почав наминати його; але, пожувавши трохи, поклав на стіл, зітхнув і промовив:

— Я б це кислого чого з'їв би... Нема, Килино?

— Казало, що буде!—весело засміялась та, витираючи мокре лице брудним рушником і визираючи з-за його своїми великими, гарними очима, які дивились сьогодні якось надто жваво, бадьоро і весело.

— Д-да..., це б огірка солоного не погано б... Проквасити душу,—скребучи нігтем брову і поглядаючи чогось на піл, протяг роздумливо Юхим. Потім хитнув рішуче головою, підійшов до свого «пальто» і, витягши з його пляшку з недопивками горілки, подивився на всіх, перекинув її в рот і заляк. Було чути тільки «буль, буль, буль!» Коли булькання стихло, він одтулив пляшку від рота, подивився через світ на дно, перекинув знов у рот, потрусив пляшкою

і, подивившись знову на неї, сховав її в «пальто», утерся і задоволено крикнув:

— От тепер ніби зовсім друга припорція,— весело хитнув він головою.— Тепер можна і підождати трошки.

Він хотів ще щось говорити, але глянув у вікно і здивовано промовив:

— О! Диви... А чого це так рано пани до нас?

— Де? Куди? Які пани?— посипались стурбовані питання, але не встигли дізнатись, як у хату ввійшли: попереду Халабуда з поважним і погрозливым виглядом, далі офіцер в шинелі наопашку і вчитель. Останні обидва, видно, і не вмивались, бо обличчя були пом'яті, сонні, тільки вуса в офіцера були розчісані як слід. Звернувшись до здивованих робітників, Олександр з лінивою зневагою вияснив їм, що йому стало відсмо, ніби, вкрадена «миндаль» знаходиться тепер у них на кухні, а через те ніхто хай не виходить з хати, поки не буде скінчено трус. Хитнувши потім мовчки головою Халабуді на робітників, він неспішно озирнувся, поводив байдуже очима по хаті і зупинив погляд на Килині, яка, зустрівшись, з його поглядом, спершу одвернулась була, але зараз же подивилась знов, наче не маючи сил боротись, дуже зблідла і застигла у погляді. Офіцер ледве всміхнувся, одвернувся, байдуже подивився по стелі, позіхнув, прикривши рота трьома пальцями і повернувся до Халабуди, який вже старанно порався біля Трохима, щільно облапуючи його з голови до ніг. Той усміхався якоюсь похмуро-задоволеною всмішкою й покірливо повертався на всі боки. Біля них стояв учитель і, жадібно дивлячись за кожним їхнім рухом, нетерпляче топтався круг їх.

— Нет?—спитав офіцер, коли Халабуда взяв-ся до Савки.

— Нікак нет!—озирнувся той і, ки~~ну~~увшись до Савки, почав ще старанніше шукати. Не знайшлось і у Савки, як не знайшлось і в останніх.

— Вещі пересмотрі!—холодно кинув офіцер, коли всі були обшукані. Кинулись до шмаття, до одежі, перетрусили все й перейшли до скринь, яких було тільки дві: більша жовта—Киличина, і менша зелена—Андрієва. Витягли спершу зелену й почали викладати на лаву сорочки, хусточки, ріжну дрібницю. Потрусивши одну сорочку, потім другу, Халабуда раптом нахилився і, піднявши з землі якусь ганчірку, розгорнув її, глянув і, весь просіявши, кинувся до Олександра.

— Ваше благородіє!... Знайшлась... Вот!—скрикнув він радісно і подав тому ганчірку. Панок кинувся і, вхопивши з рук офіцера орден, обдивився, наче неймучи віри своїм очам, і показав його Олександрові.

— Действительно!... Посмотріте... Очень рад... Очень рад... Это просто... Очень благодарен вам!—звернувся він до прикажчика, який трошки випрямився й серйозно сказав:

— Не стоїть благодарності за такії малості!

— Ну, как же не стоїт?—радісно-збентежено пробурмотів той, звертаючись до Олександра й любовно дивлячись на хрест, який той з усмішкою повертав у пальцях.

— Удивительно!... Правда?

— Д-да...—протягнув нарешті офіцер і, зробивши раптом серйозне й грізне лице, повернувся до всіх і строго спитав:

— Чей это сундук?

Всі зразу подивились на Андрія, який, як тільки з його сорочки випала «миндаль», здивовано-перелякано підняв брови і страшенно почервонів весь. Поки ж роздивлялись на хрест, він прудко бігав по всіх очима, наче питаючись, як це воно могло статись так, що вкрадена «миндаль» опинилась у його в скринці; але всі мовчки і також здивовано дивились одне на одного і ніхто навіть не рушився на своєму місці. Андрій глянув на Юхима, той здивовано стиснув до його плечима; глянув на Трохима, той тільки похмуро-радісно всміхнувся до його; глянув на Килину і ще дужче почервонів увесь—вона, бліда вся, як стіна, з широкими очима, пильно дивилась на його. Але зачувши питання офіцера, він прокашлявся і, запинаючись, сказав:

— Це мій... сундук. Тільки я не брав цієї «миндалі».... Я і не знаю, як вона... Це хтось підкинув мені...

— Да? — іронічно-холодно промовив Олександр.—Странно! Кто-то, значіт, спеціально крал для того, чтобы подкинуть тебе? Удівительно!... Но... Довольно... Кто тебе дал этот... эту медаль?

— Мені ніхто не давав... Я не знаю... Їй-богу, не знаю... От вам хрест святий, що й не знав, що вона у мене в скринці...—з одчаєм скрикнув Андрій і аж перехрестився до образів. Верхня, піднята губа йому дріжала, на лобі виступив піт, очі були широко розплющені й дивились злякано й напружено.

— Ну, одним словом, не хочеш сказать!—повертаючись до Халабуди, сказав офіцер.—Хорошо... Это разберьот суд... Вьзять его і отправить к старосте... П-под-лецци!

— Ви хотіте его... предать суду?—живо спитав учитель, якось стурбовано дивлячись на Олександра.

— Конечно!—здивовано скрикнув той.—Не по головке же его погладить, за это?

— Да...—зам'явся той і понизив голос.—Но відіте лі... Я просі́л би вас... е... пустіть его і... не подимать етого дела... Начньотся следствие, визовуть меня, вас, подимется целый скандал. Мне это ужасно неприятно...—Пожалуйста... Я согласен, преступление, так сказать, с политичным. Но понимаете, этот комичный характер. Всё это... Бог с ним! Пустіть его!...

— Х-м...

— Пожалуйста, я вас прошу...

Офіцер замислився.

— Ну, хорошо...—стиснув він плечима і подав орден, якого той обережно підхопив і разом з ганчіркою пхнув у кишеню.—Пусть так, хотя... знаете... но всё равно... Ну, слушай ти!—звернувся він раптом до Андрія.—Слушай сюда... Этот барин просит за тебя... Слышишь?... І я отпускаю тебя і не предаю суду... Понимаешь?

— Коли ж я не брав!—скрикнув Андрій. Офіцер скипів.

— Молчать!!—гримнув він, зчервонівши разом.—Негодяй! Его от тюрьмы освобождают, а он ещё продолжает нагло тебе врать в лицо... Мерзавец!... Вигнать его сейчас с собаками из экономии і не дать ему ні копейки! Забирай свої паскудные вещи і в одін міг марш отсюда... Ссоти-і-на!

Андрій хотів щось говорити, але, глянувши на офіцера, хапливо нахилився і тремтячими руками почав скидати у скриньку розкидані речі. Замкнувши скриньку, він скося подивився на

«панича», який не зводив з його очей, і підійшов до полу. Склавши вкупу кожух, піджак, ще деякі речі, він, хапаючись, натяг свитку, так-сяк підперезався схопив під одну пахву скриньку, а під другу клунок і, не дивлячись ні на кого, мовчки, червоний, переляканий, пішов із хати. Всі провели його очима і зараз же перевели погляд на панів.

— Мер-ррзавці!—промовив крізь зуби офіцер, повертаючись, щоб виходити; але Халабуда кренув, переступив з ноги на ногу і, пустивши руки «по швам», зупинив його.

— Ваше благородіє!

Їхнє благородіє озирнулось.

— Ну?

— Тут, ваше благородіє, знаходиться один болезнений человек..., котрий без сомненія заслабел... і той... не спосібний работать... Так ви звелелі, щоб його одправить у волость... Он той самий, котрий лежить на полу.

— Ну?

— Так я хотел одослать ще вчерась... А они (він показав головою до робітників, які переглянулись і похмурились ще дужче)... не зхотелі.

— Как ето не «зхотелі?»—гордо спитав офіцер.—Просіть їх нужно, что-лі?

— Так точно, без сомненія!... І я думал так... Так тот... котрий тільки що пошол, шо украл миндаль, той хотел везти... А тепер нема кому, потому они усе не слушають... Особенно той, ваше благородіє, котрий рябой... Той усіх без сомненія бунтуєть... повсігда... Вредний такой... Настоящий, ваше благородіє, малахольник...

— Какой «малахольник?»

— Такой, значить, как разбойник всьо рамно... Не слушает... сопротивляется...

«Благородіє» перевело очі на Трохима, який, насупивши брови, дивився в вікно й навіть не глянув в їх бік.

— Та ще, ваше благородіє, говорить, що поб'ють тому морду, хто повезеють у волость...

«Благородіє» знов подивилось на Трохима, що все-таки не рушився, тільки губи йому насмішкувато скривились.

— Вигнать его в двадцать четыре часа із економії!—очевидячки здержуючи себе, глухо кинув офіцер до Халабуди.—Чтоб і духу его к вечеру не било!

— Слушаю...—витягнувся трохи Халабуда.

— Тільки вперед роцот мені дайте!—спокійно і не усміхаючись вже, бовкнув Трохим, повертаючись до них і бігаючи очима по хаті.

— Нікакого разсчета!—не дивлячись на його кинув «панич».—Нагайкі ещо получиш!

Трохим зупинив на йому свій гострий, тяжкий погляд і наче потемнів весь.

— А нагайки за що?—придушено спитав він.

— За бунт! Па-а-німа-аеш?!—раптом озвіріло «благородіє» й повернулось до його всім тілом.—За бунт!... Сволоч етакая! Деньгі брать умееш, а работать не любиш?... Сскоти проклятие!... Перепорю всех!...

Трохим почав важко сопти; жили йому понапиналися на висках, ряботиння налилось синьою кров'ю, брови зійшлись з віями й через це очі здавались ще гострішими. Панок злякано дивився на них і, очевидно, не знав, що йому робити. Халабуда стояв з покірливим виглядом; «скоти» ще більше похмурились, прищулились.

— Нагайки мені нема за що...—заговорив нарешті Трохим хрипким голосом.—А що я не послухався, так за це мені роцот дайте... А

не дасте... так...—(він забігав очима по хаті й криво, дико посміхнувся)—так я вже... Я вам не Андрій... Грабувать себе не дам...

Він зупинив свій фосфоричний погляд на офіцерові, що з якимсь дивуванням придивлявся до його, і знов забігав поглядом по хаті, кривлячи губи в усмішку. Офіцер ще подивився пильно на його, потім звернувся до вчителя і, здвигнувши плечима, промовив:

— Это, действительно, разбойник какой-то... Просто зверь!... Ви посмотрите, как у него глаза горят... как у кошки вечером... Этот и ножом не задумается пирнуть...

— Да, да! Я тоже вам хотел сказать,—стараючись не показувати виду, що говорить про Трохима, хутко й у-пів голоса заговорив панок.— Ужасная физиономия... Я вам советовал бы дать ему разсчит... і... бог с ним!...

— Дда-а!...—усміхнувся офіцер.—«Малахольник» настоящий... Хорошо! Получишь сегодня разсчит!—холодно, зневажливо, мов не бажаючи заводитись з ним, кинув він до Трохима й, повернувшись, пішов з хати. За ним поспішно побіг панок, а за ними Халабуда. Але, не дійшовши до порогу, панич ніби згадав щось і, повернувшись назад, найшов очима діда і, хитнувши йому головою, сказав:

— Іді-ка сюда, Юхим.!

Юхим, не поспішаючи, рушив за ним. Вийшовши з хати й пустивши вперед панка й Халабуду, офіцер зупинився і, взявши Юхима за лацкан піджака, почав йому говорити про Килину. Говорив він з тою ж ніяковістю й смішком, що й вчора, тільки сьогодні бажання ще більше дзвеніло йому в голосі. Юхим слухав

мовчки, нахиливши лису, непокриту голову й іноді хитав головою.

— Одним словом, скажі ей так,—виймаючи з гаманця гроші й непомітно тикаючи їх в руку дідові.—Єслі хочет, пусть едет прямо в город... Я еду сегодня... Об'ясні всьо, как я тебе говоріл... Главное, не забудь улицу: Ивановская улица, № 14... Спросіть офіцера, поручіка Гаврільчука... Не забудеш?

— Ні...

— Ну, вот... єслі согласітся, пусть пріезжает когда хочет, всегда прійму... с радостью, х-хе!... Ну, а не согласітся... Согласен на всьо... А о том... ізвіняюсь... И так далее... Там уже рас-толкуй ей... Понімаєш?

— Добре...

Коли дід прийшов у хату, там стояв страшенний гомін. Кричали, сварились, махали руками, блищали очима, лаялись, сміялись. Килина, дуже бліда, з посинілими губами, щось говорила Саньці, але та й слухати не хотіла й обстоювала своє. Не зважаючи ні на кого, Юхим підійшов до Килини, мовчки потяг її за руку й одійшов до дверей, хитнувши їй головою. Килина зараз же, покинула Саньку і підійшла до його.

— Що там?—спитала вона якось схвильовано й ніяково.

Юхим похмуро, насупивши брови, почав їй щось шепотіти. Де далі він говорив, то більше лице Килини супилось та тісніше складались губи. Скінчивши, він глянув на неї і спитав:

— Ну?... Як скажеш?

Килина повела плечима, криво всміхнулась і промовила:

— Не знаю...

— Подумаєш ще?

Вона тільки кривіше всміхнулась. Дід постояв ще трохи задумливо, потім глибоко зітхнув, промовив тільки «Ех-х!!» і підійшов до полу. Насунувши на голову шапку, нап'явши й підперезавши мотузком «пальто», він, поспішаючи, серед галасу вийшов з хати і попрямував просто за будинок до села.

Коли він вернувся з двома пляшками горілки за пазухою й з блискучими, веселими очима в кухню, крім Килини, що стояла задумливо біля вікна й водила по склу пальцем, нікого не було. Навіть на тому місці, де лежав Панас, було голо. Подивившись на Килину, дід підійшов до столу, вийняв пляшки, поставив їх на стіл, сів сам на лаву і повів очима по хаті.

— А Панас же де?—промовив він тихо.

— Повезли в волость,—не повертаючись, кинула Килина.

— Хто?

— Петрик.

— Та-ак...—хитнув головою Юхим, потім подивився на неї і знову спитав:

— А ти... як?

Килина нічого не одмовила, потім глибоко-глибоко зітхнула, одійшла од вікна і, ніяково усміхнувшись, сказала:

— А я те ж... мабуть... поїду...

— Та-ак...—знов протяг дід і замислився. Потім раптом тріпнув головою, вийняв з пляшки затичку, перехилив її в рот і без оддишки почав пити горілку. Килина аж задивилась на його.

— Що?—оддихуючи, витер він губи і глянув похмуро на неї.—Добре п'ю?

Килина мовчки повернулась і пішла з хати. А дід поклав голову на стіл лобом на самий край,

довго сидів так, потім знов підняв її й, глянувши налитими кров'ю очима на пляшку, поволі взяв її, встромив у рот і знов почав смоктати, ніби бажаючи залити горілкою щось погане там десь у грудях. Потім устав, в'яло забрав пляшки, підійшов до полу і, скинувши «пальто», постелився й ліг. І зараз же важко захріп.

І знов, як і вчора, прокинувся од чийогось шарпання.

— Діду!... Встаньте!—турмосив його Трохим, що стояв біля його з клунком під пахвою, в шапці й у свиті. Дід злякано сів і подивився на його.

— Що?... Га?... Куди?... За що?...—хутко заговорив він, чухаючи себе в бороду і дивлячись по хаті, в якій вже смеркалося.

— Та нічого... То я...—усміхнувся Трохим.—Прощатися прийшов. Іду вже... Бувайте здорові!

Юхим потер лоба, ще раз озирнувся навкруги і подивився на його.

— Ху!... А мені снилось щось... Випив я... Шумить, брат!..

— Я вже йду... Дали роцот...—муркнув Трохим знов.

— Уже?—обдивився на його клунок дід.—В дорогу значить?... Хм... куди ж тепер?

Трохим злісно усміхнувся.

— «Куди»...—повів він плечима.—Звісно куди... До другої собаки... Мало їх?

— Та-ак...—хитнув головою дід.—То правда... Скоро й я піду... Загуляв, брат, границю перейшов... Спасибі панам... офіц... А що, Килина де?—раптом хутко спитав він.

Трохим пильно глянув на його, потім усміхнувся й промовив:

— Нема вже й Килини... Взяла роцот... Пішла до тітки на село... Кажуть, хоче в город їхать...

— Та-ак...—схилив дід голову й застиг. Потім підвів її, подивився на Трохима, похитав головою й сказав:

— От так наш брат помирає... Знаєш, куди вона пішла?

— До охвіцера?—бовкнув Трохим.

— До охвіцера!... Ех!... Може вип'єш на дорогу?—раптом спитав він і, хутко повернувшись, вийняв з під голови пляшку.

— Давайте!—махнув рукою Трохим. Дід поспішно одіткнув пляшку, для чогось побовтав її, так що там аж піна піднялась, і подав Трохимові. Той взяв, мовчки хитнув йому головою, перехилив у рот і застиг. Потім вернув дідові, утерся і, почекавши, поки Юхим «булькав», промовив:

— Ну, прощайте, діду! Треба до вечора хоч до Горбачів дійти...

Дід подав йому руку, потрусив Трохимову, і, подивившись на щось в лице тому, зітхнув і випустив її. Трохим ніяково й похмуро всміхнувся, кивнув ще раз головою і поволі пішов до дверей. На лаві коло мисника сиділа Миринка біля макітри з картоплею й пильно дивилась на його. Проходячи повз неї, він глянув на її бліде, ще більше схудле личко, на якому тепер виднілось щось уперте, похмуре, й разом з тим сумне й жалке, і зупинився.

— Прощай, Маринко!—промовив він, кліпнувши на неї своїм непокійним поглядом і похмуро всміхаючись.—Будь здорова...

— Ідете од нас?—тихо спитала вона. В голосі її чулось щось сумне, боязке, жалке.

— Іду...

Маринка тільки подивилась на його, не знаючи, що сказати, і почала мняти дріжачими пальцями шкаралупину з картоплі.

Трохим узяв зручніше клунок під руку, глянув ще раз похмуро по хаті й, суворо, терпко якось кинувши «прощайте», вийшов із хати.

БІЛЯ МАШИНИ.

PAUL WATKINS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO, ILLINOIS 60607

1980

1981

1982

1983

1984

1985

1986

1987

1988

1989

1990

1991

1992

1993

1994

1995

1996

1997

1998

1999

2000

2001

2002

2003

2004

2005

2006

2007

2008

2009

2010

2011

2012

2013

2014

Біля машини.

I.

Південь. Сонце пече, наче підрядилося зробити за сьогодні з землі перепічку. Де не станеш, здається, круг тебе і згори, і знизу пала якась велетенська піч і шугає без перестанку пекельним полум'ям. Дихати важко.

У полі пусто вже. Не веселять очей густі, довгі ряди кіп, не лунає в яру дзвін коси; голо й сумно, подихає осінню.

По шляхах і по межах подекуди суне поважно гарба зі снопами. На ній, задравши догори голову, лежить собі який-небудь засмалений з білими плямами хлопець і хльоска іноді згори батіжком. Йому сонце не вадить. Часом підвівшись, він крикне ліниво «гей», плюне через губу і знов розляжеться й тягне безкраю пісню свою.

Гін на трое від села Цурупалок йде машина пана Скшембжховського. Тут уже чисте пекло. Попадеш сюди і спочатку нічого не розумієш: стук, гряк, галас, якийсь рев, якийсь свист, чогось кричать, десь сміються, порошок, полова, дим... Крізь туман, що стоїть навкруги, видно

щось велике й червоне, чути, як сердито гуде і грюкоче воно. Тільки сговтавшись трохи, починаєш розуміти цю просту картину. Стоїть собі добросердна, ненажерлива звірюка, гуде, грюкотить, а люде пхають їй в пащу і не встигають нагодувати її. З радісним ревом хапає вона сніп за снопом, трощить його залізними зубами своїми і знову голодно й жалібно реве та гуде. Не встигнуть п'ятнадцятеро засмалених, запорошених, живих істот вигребти з-під неї, як треба знову пхати їй в пащу, бо сердито гуде вже і клаца порожнім барабаном. Не встигнуть всунути снопа, як уже летить полова й солома здіймається горою під соломострясом. І п'ятнадцятеро прислужників, гукаючи, поспішаючи, одкидають, розмазують нашвидку піт на лиці, і знов підхоплюють з-під неї, і знов одкидають до хлопчиків. А ці теж не дрімають: зачепивши купу волоком, тягнуть до великих, жовтих ожередів, на яких видно тільки брилі дядьків та довгі вила. Робота кипить.

А машина гуде й наче аж ревне радісно, як попаде зразу добрий шматок. В таких випадках машинист Арсентій Трохимович звичайно сердиться і щось кричить до барабанщиків; але ті ніби не дочувають. І цілісенький день годують і підбірають з-під неї. Віз під'їзжає за возом, гарба за гарбою. Вже позвозили з Гозкопаного яру, вже почали з Чортової пасіки, а звірюка все реве і голодно кланца своїми колесами, пасами, соломотрясами.

А сонце пече. Піт уже не витирають і він вільними шляхами розходитьсь по запорошених обличчях, вибіраючи, де менше пороху.

Молодий економ, пан Гудзінський, або як звуть його селяне, Гудзик, ходить злий і темний, як

хмара. Він то підійде до паровика, ніби байдуже подивиться на дорогу, що йде до села, то знов вертається назад злий і похмурий. На нім черкасиновий, сталєвої масти піджачок, високі ковнірчики з червоною краваткою і риженські штанці в чоботи. На голові ярусний синій картуз із ремінцем, на руці довгий, зложений удвое нагай.

Всі люде коло машини непримітно, але пильно слідкують за ним. Всі бачать, як гостреньке засмалене личко його що-разу робиться гостріше, губи тоншають і вся невеличка постать іще більше зменшується. Він це знає і це піднімає у його тупу, глуху ненависть до них. Він знає, що їм усім до одного відомо, кого він виглядає так пильно і чого так виглядає. Він знає, що їм навіть відомо, коли він буде вінчатись з Гликерею Парменовною; відомо, скільки дає йому батько її монопольщик викупного за надзвичайно великі зуби, за косі очі, за 28 літ своєї дочки, «модиски». Відомо їм і те, що він кожного дня приймає її біля машини, привча до хазяйства (бо вона була в городі «модискою»); відомо, що він із великою охотою замість цього запхнув би її в піч паровика, як би дала вперед гроші; відомо, що він ненавидить її так, як ненавидить зараз усіх біля машини.

А по дорозі, що йде до села, а ні лялечки. Гудзик вдає з себе байдужого, повертається і злісно кидається на першого, хто трапиться під руку. Лається гостро, єхідно, з ненавистю.

— Ах, яка з неї робота!—з погордою тикає він нагаєм під машину.—То по твоєму робота? То робота, питаю, кукло ти американська?!

— Як граблі короткі...—почина дівчина і змовкає; пан Гудзик зараз же вихоплює в неї

граблі, засовує далеко під машину й вигортає купу полови.

— Кукла!—шипить він, кидаючи на неї граблицем. Дівчина винувато ухиляється і ловить граблі.

— Тобі до машини ставати! Дітей няньчить у жидів, жидівська помийнице, ти... Ач, яка красуля!... куди-и-и-ж сунеш, герге-е-по!—знов хапа він граблі й поверта в другий бік. Дівчина покірно посувається за граблями.

— Кукла єгипетська!—злісно кида він і одходить.

«На-а-а моди-и-сці сарахв-а-н...

Біля неї Гудзик пан»...

чується десь за соломотрясом і на всіх лицях з'являється весела усмішка.

— Добре, добре! — думає Гудзик, ідучи до паровика.—Заспіваєте ви у мене не так! Я вам заспіваю. Що то ви заспіваєте, як за грішми прийдете!...

І він виразно собі уявляє, як у суботу придуть «вони» за рощотом, а він нахилить голову набік і, ніби жалкуючи дуже, сумно одповість їм: «Біда, хлопці! Не прислав пан грошей, візьмете вже, мабуть, у ту суботу»...

І хоча вони добре знають, що це правдива брехня, хоча знають, що він віддає їм же їхні гроші за проценти, що навіть тепер у нього в кишені є гроші, постоять, погомонять, почухаються і підуть собі з богом до другої суботи. Бо не їхня тут сила, а його, бо не він в їхніх руках, а вони в його. І знає він, що ненавидять вони його, що покірливість ця до часу, до години, знає, що погано буде йому, як і він попадеться, але від цього ще більша ненависть закипає до них,

По дорозі ні душі. Гудзик знов робить байдуже лице і повагом іде до машини. Пісня ще дужчою хвилиєю несеться з-за соломотрясу й жене кров Гудзикові в голову. Настрій накипає. Хочеться когось ударить, пригнітити, хочеться чим-небудь виявити накіпїле почуття.

— Карпе!—гукає він до присадкуватого, широкоплечого парубка в синіх пукатих окулярах, які носять, звичайно, ті, що стоять біля соломотрясу.—Ти на гулянку прийшов сюди? Забірайся на місце.

Карпо повертає до його заповишене лице з широким носом і товстими губами і зараз же знов нахиляється до парубка, що вигортав полову зпід машини.

— А як не схоче сьогодні заплатити усім, кидати зараз же усім роботу... До одного!—бурмоче він.—А як буде хто... тее... значить, не пристають до нас, під ребра й аміні...

— Карпо!...

— І не заціпити ідолу!—усміхається Карпо, не дивлячись на Гудзика.—Гудзя проклята!.. Так ти ж гляди: як з'явиться модиска, зараз же катай до мене...

Парубок підводиться, виправляє спину й витирає піт.

— О, Гудзя вже біжить сюди!—тихо промовляє він до Карпа і знов нахиляється під машину.

— Хай біжить!—байдуже, крізь зуби, цідить Карпо і тихо йде собі до соломотрясу.

На модисці-і-і сарахва-а-н...

— голосно заводить він, проходячи повз Гудзика, що вже наблизився до його, й заклада руки за спину.

Коло неї Гудзя пан...

— Карпо!!—визвіряється Гудзик,—ти на проходку прийшов сюди? Мурляка чортова!

Гей, модиска моя, ти, любезная моя!...

Біля машини прокочується регіт і Карпо важно проходить до соломострясу, голосно виспівуючи.

— Н-ну!—дивлячись йому вслід промовляє Гудзик і, стиснувши губи, йде за паровик,—це тобі не минеться так!

Ненависть давить йому груди до болю. Кожне засмалене лице, кожний хриплий голос робітника дратує його і викликає бажання помститись, придавити, показати, що сила його, а не їхня.

— Знов солому розкидав, вахляко!—зупиняється він біля паровика і пильно дивиться прямо в лице кочегарові.—Знов тобі говорити це, бодай з тобою лихо говорило, чорта дурного шматок.

Кочегар, високий, млявий Данило, одводить погляд від печі, мовчки, понуро обдивляється навкруги і знов задумливо дивиться в червоне полум'я.

— Та до кого ж я говорю!?—вмить скажено виривається у Гудзика фістулою.—Солому мені!

Данило мовчки повертається й почина підкидати солому ногами.

— Ач, дурне бидло, чим підгортає.—Граблі, йолопе, візьми, граблі!...

Данило йде кудись за граблями.

— А ти ж куди?... куди біжиш?—накидається Гудзик на дівчину, що, витираючись фартухом, наближалась до діжки з водою.

— А вже ж не виглядати когось!—насмішкувато кида та й підставляє рста під чіп. Гудзику хочеться кинутись на неї, здавити за горло, загризти її, але... дивиться тільки, як вода тоне-

сенською цівкою збігає з-під чопа у витягнуті губи дівчини й почуває, як злість наче грудкою важкою проходить по його грудях.

— Ху,—напившись, втирається дівчина й ніби до себе додає з дивуванням:—І чого її так довго немає? Кумедно!—І, зарегставшись, хутко біжить до машини.

II.

А модиски нема. Сонце, немов утомившись, стало заходити і з поля повіяло свіжим повітрям. Здавалось, робота повинна б іти жвавіше, а тим часом біля машини коїлось щось чудне. Починаючи з барабанщика Андрона і кінчаючи погоничем Михалком, всіма опанувала якась млявість і неохота. Біля ожередів стояли навезені й не викидані копиці; коло соломострясів иноді набіралося стільки, що треба було спиняти машину, щоб дати їй ход; полова підпірала машину і спиняла колеса, що черкались по ній; навіть жидки біля віялок чимсь були заклопотані й не звертали уваги на роботу. Гудзик не переставав лаятись. Кине одного, треба бігти до другого; розігнав одну купку, що палко про щось говорила, в другому кутку вже держить якусь промову Карпо. На барабані сміх, регіт, під барабаном палкі балачки, всіма опанував якийсь інтерес. Машина все частіш і частіш голодно гуде й гуркає, возії все частіше чогось баряться, а всі навіть на це й не звертають уваги.

Гудзик почина догадуватись, почина розуміти цей настрій і страх холодить йому серце. З ненавистю дивиться він, як настроій обхоплює навіть кочегара Данила, примушуючи його жваві-

Ще сунуть солому й повертатъ здоровенною коцюбою.

«Нічого, нічого, я вам покажу, подождіть ви, мурляки прокляті!»—думає він і ще енергічніше біга й лається.

— Чого ж став? Чого став? Під'їзжай, під'їзжай!!—накидається він на возія—парубка, що, балакаючи з дівчатами, підібрав віжки і збирався під'їзжати до машини. Парубок здригнувся й, поспішаючи, шарпнув і зацмокав на коней.

— Куди ж ти? Куди вернеш, гаспиде? В м-а-а-шину, проклятий, в машину, ироде, в'їдеш, бодай ти на могилки виїхав! Соб держи! Соб, тобі говорю!...—скажено, несамовито говорить Гудзик і підбігає до коней. Схопивши за віжки, він круто повертає, віз раптом перехиляється і вкупі з парубком, під акомпанімент криків і сміху, тихо, поважно лягає на землю. Земля навкруги вкривається снопами.

— Ну, от!...—похмуро буркає парубок, встаючи з-під снопів і сердито починає шукать картуза. Гудзикові й ніяково і досадно за цю ніяковість і злість аж кипить до «мурляків», що, прикладаючи і глузуючи, регочуться з його.

— Бач, що наробив! бач, кукла американська, що наробив!—шипить він до парубка.—Покорчило б тобі, анафема!

— А чого ж шарпали...—не дивлячись на його й витрушуючи картуза, кидає «анафема!»—Тепер піднімай...

— «Підніма-а-й!»—перекривляє Гудзик,—за печінки б тебе підняло, ироде... Піднімай же, чого ж стоїш, дубом би тебе поставило!...

— А що я сам його буду піднімати?—вмить визвіряється парубок і люто пхає ногою сніп.—Та хай воно тобі скажеться!... Сам

шарпнув, перекинув, ще й лається... Гроші дай, он що!...

Він скінчив поганою лайкою й нервово одійшов до коней. У Гудзика аж серце замерло від «тобі», «сам», «дай» і гидкої лайки. Що ж це? Коли це було, щоб який-небудь хлоп насмілювався сказати йому, панові економові, «ти»? Коли було, щоб вони до того забули своє становище, що висловлювали голосно своє незадоволення? Було ж навіть, що робили йому мало не задурно і то не казали «гроші давай». Бувало, не тиждень, а місяці не бачили зароблених грошей, а все ж не кричали; мовчали, чекали і, може, й лаялись, та все це нишком. А тепер?... І Гудзик пильно, зі страхом обдивляється навкруги і... трохи заспокоюється. Лиця хоча й похмурі, сердиті, але чого-небудь нового не видно. Щоб заховати своє ніякове мовчання після парубкових слів, він так само мовчки одходить.

Парубок же, постоявши біля коней, повозившись там, підійшов знов до воза й, суворо гукнувши возів на допомогу, став підсовувати плече під драбину. Возії позлізали з возів і теж стали ходити і вишукувати місця, де б зручніше підмостити спину. Почалось піднімання з лайкою, сміхом, з одпочинками й балачками. А тим часом машина голодно ревля, ляшала пасом і наче сердилась, що барабанщики стоять собі й весело балакають, подивляючись на обидва боки униз. І з другого боку теж щось трапилось, бо ніхто й не гадав подавати снопів. Всі спочивали і з цікавістю слідували за підійманням воза. За скиртами лаявся Гудзик.

— Ей, чорнява!... Чорнява на три пальці під носом, бодай ти виросла!— чується вмить із барабана і під машину заглядає запорошене з пук-

тими, синіми окулярами на носі лице барабанщика Андрона. І крім цих окулярів, чорних якихсь купок на місці вусів і носа нічого за порохом не видно. Губи зложені зовсім серйозно, тільки куточки здрігуються посмішкою.

Дуже висока, зовсім білява дівчина, до якої гукає він, навіть не поворухнеться, задивившись на воза.

— Ей, ти! Чорнява!... Біла хустина!... Тю! Федоська!

Федоська здрігується й починає шукає очима.

— Сюди! сюди! лупни!

Федоська підніма голову й, забачивши Андрона, усміхається.

— Іди сюди...—киває той головою. Дівчата круг його весело посміхаються і наперед почувають задоволення.

— Чого?

— Та йди, дурна!... Іди,—я тебе сподобав... Іди, моє серце...

Дівчата сміються, а з ними й Федоська.

— Та йди, не бійсь: я мнякий... як віск на морозі. Ну?... Води принесеш...—додає він, піднімаючи відро.

Дівка неймовірно дивиться на дівчат, на відро й рушає. Через хвилину голова її з'являється на барабані.

— Ти вирости хочеш?—вмить серйозно повертається до неї Андрон і пилюно дивиться в лице.

Дівчата, що дивились на його й собі поробили серйозні обличчя, вмить пирскають зо сміху й чекають відповіді від сторопілої Федоськи.

— Ну, видно, що хоче,—не посміхаючись навіть, провадить далі Андрон і бере Федоську за кінець хустки.

— Так, коли на це вже йде діло,—говорить

він,—то ти зроби от що... Та стій, дурна! Чого ж тут соромиться? Хочеш вирости, то рости, бог з тобою... Що ж тут? так, значить, зробиш так...

— А, та ну вас! Сміються!... Пустіть!...—виривається Федоська і хоче злазити вниз.

— Стій, стій! Підожди... Я маю справді сказати тобі де-що. Чекай-но! Карпо говорив там у вас, щоб завтра не йти на роботу?..

— Говорив... І про модиску...

— Усім?

— А я знаю? Чула, як казав...

— Дак от що; піди зараз, найди Карпа і скажи йому так: коли буде вже все гаразд, хай прийде на барабан. Треба, щоб починалось у нас... Розумієш?—нахилився він до Федоськи і несподівано зробив їй по губах «тпрунки». Федоська аж одкинулася назад і плюнула, коли тим часом дівчата весело реготались.

— Скажеш же?

— Та скажу... А як модиска прийде?

— Тоді все буде... Ну, рушай... Висока рости!

— Ет!—соромливо махнула Федоська рукою й зникла. Але не встигла ще зовсім сховатись її хустка, як зараз же почувся голос Гудзика?

— Чого... треба... лазила?...

— О, Гудзя вже!—ненависно муркнула одна з дівчат і стала готуватись, щоб приймати снопи від парубка, що вилазив уже на поставлений віз.

— А ти, Андроне, замість того, щоб згребти та подати в барабан сміття, регіт з ним і заводиш?—почувся через пів хвилини незадоволений, але здержаний голос Гудзика і на барабані з'явилася його голова.—Так робити не можна!

— А якого ж біса не дають снопів?—похмуро кинув Андрон, дивлячись кудись убік.—Пальці ж свої не посуну. Я теж не каторжний... Хоч би

ще знав, що гроші матиму й за таку роботу, а то робиш за панське спасибі...

Гудзик ніби не дочув і зліз із барабана, нічого не відповідаючи. Він знає, що з барабанщиком повеситись, як з простим робітником, не можна. «В барабан давати—не в соломі спати», кожний скаже й кожний барабанщика поважає.

— Та й із сміттям для тебе возитись не буду, — додає Андрон, дивлячись Гудзикові вслід. — Хіба цей сніп укинуть? Ух!—вмить повертається він і робить руками, ніби згортає сніп і хапає тим часом одну з дівчат за ноги. Та злякано одскакує і, регочучись зо всіма, підхоплює снопи, що як груші сипляться від сердитого парубка. Машина реве, дзижчить і вкривається згори до-низу туманом пороху й полови. І всі за нею, хоч і мляво, ніби оживають. Дівчата, перегукуючись і іноді лаючись, тягають лантухи з зерном з-під машини до великого вороху. Хлопчики, з стурбованими й поважними личками, не вспівають тягати купу за купою жовтої, побитої соломи. Соломотряси, половотряси зі стуком, з гряком безперестану викидають соломі й полови і сірим шаром пороху вкривають лица робітників, що, як комашня, обсіли навкруги машину. Навіть Андрон затих. Міцно насунувши на лоб картуза, розставивши лікті, він з запалом якимсь хапає сніп за снопом і, майстерно розістлавши його, суне в залізну пащу машини. Раз за разом чується дзижчання й ревіння машини-звірюки, яку все більше розпалює Данило. До цього прилучається жалісна пісня жидків—млинщиків біля вороха зерна і стукотіння віялок і решет. На рядах лантухів, що в три поверхи наложені біля них, сидять замурзані жиденята, з лушпайками із дині в руках і традиційними хвостиками з-заду.

Один тільки Карпо не бере участі в цім концерті. Не вважаючи на Гудзика, він походить собі між робітниками, зупиняється, балакає і пробирається далі. Після його розмови робітники стають живіші, а робота млявіша.

— Плачеш?—протискуючись поміж граблями, котрими дівчата одгородили полову, ніби байдуже кидає він до дівчини в чорній хустці й зупиняється. Та швидко підводиться й дивиться на його.

— Еге! драстуй, Химо!—іронично уклоняється він.—Ніби не розуміє... Через місяць Гудзине весілля ж...

— Ну то що?

Карпо трохи одходить на-бік від купи полову, що суне якась жіноча постать і націляється говорити.

— Ну та що, що жениться?

— Байдуже?

— Пхи! — хита з погордою головою Хима і знов нахиляється, але, зараз же підвівшись, додає:—Не бачила твого Гудзя!... Отто! пхи! Він мені потрібний!...

Але Карпо по очах, по занадто байдужім голосі бачить, що їй не зовсім уже так і байдуже, як би бажалось вдати. І заздрість ущіпливо пронизує груди і кривить товсті його губи злою посмішкою. Він скидає сині окуляри й починає для чогось мняти їх у руках. Маленькі сірі очі його чудно біліють своїми чистими віками серед запрошених щок і пильно розглядають шнурок із окулярів.

— То б то- тобі аж ніщо-нічогісінько?—яко мога байдуже й навіть насмішкувато знов кидає він.

Хима не відповідає і старанно вигортає з-під машини полову.

— І вчора, може, скажеш, того до мене не вийшла, що знов батько не пустив?

— А вже ж...

— Хм... А кого ж то вчора Сидір бачив біля економової кухні?

— І-і-і!!—сплеснувши руками, підвелась зразу Хима і так подивилась розкритими очима на Карпа, що кожний, глянувши на неї, зразу сказав би, що її і здивувала й образила така брехня. Але Карпо по оцьому саме й побачив, що вона тільки вживає дуже знайомого йому засобу брехні.

— То б то так не було?

— От нехай мене господь поб'є, коли я вчора бачила ту кухню й того оконома, хай він сказиться! Він мені потрібний, як сироті трясця... Ото причепився! Не бачила якогось оконома... Яке щастя, пхи!

— А де ж у тебе взялася з китицями хустка?

— О!... Хустка... Тітка приїзжали й купили...

— А Гудзя казав, що купив і ще сам показував Сидорові...

— О!... Сидорові?... Так...—змішалась Хима й скоріше нагнулась до половини.

— Ага, піймалась!...

— Пхи! піймалась... Ніякої я хустки від його не брала. Ти раз-у-раз чіпляєшся... Як батько не пускали, то чим я винна?... Потрібний він мені... Мале, погане...

З-за воза з снопами з'явився Гудзик і Хима хутко нахилилась, старанно засуваючи граблі під машину.

— Ага!... Гудзя йдуть... Ось вони тобі зараз скажуть солодке слово... Стерво!

І, похмуривши лице, Карпо одійшов до соломо-трясу.

— Знов із Карпом?—пропустивши з суворим

поглядом повз себе Карпа й зупиняючись біля Хими, промовив Гудзик.

— О! «З Карпом!» Він мені потрібний!... То він граблі мені набив, бо усе чогось спадають... «З Карпом»!

І ображена Хима енергійно засунула граблі під машину.

— Що ж він тобі тут говорив таке, що ти так руками плескала?

— «Що говорив»... Говорив, що... А ви нащо усім розказуєте, що подарували мені хустку... Усі парубки вже знають... Гарно як!

— Хто розказував?—здивувався Гудзик.

— Ум... ще ніби не знають!

— Та йди к чорту! Що, я дурний розказувать?

— Ну-да... А Карпо казав, що ви казали Сидору...

— Бреше! То він випитать у тебе хотів... А ти й перелякалась свого коханого та й плетеш чортзна-що...

— Еге, «коханого»! Так... потрібний він мені.. Пхи!...

— Брешеш!

— О! «Брешеш»!...

— А вже ж брешеш, бо Мошко сам тебе бачив з ним за старим млином...

— І-і-і!—сплеснула руками Хима і широко-розплющеними очима подивилась на Гудзика. Але той подививсь їй у вічі, плюнув і одійшов. Хима з погордою подивилась йому вслід, хитнула головою і знов нахилилась під машину.

— Ні, цей Карпо щось таки затіває,—думав Гудзик, ідучи повагом до свого доглядного пункту, тут щось... Хм... Нехай, нехай... Он навіть і цей щось коверзує... Ач... прокляті мурляки!

— Чого ж рота роззявив? Поганяй!—накинувсь він на хлопчика в картузі по самі вуха, що стирчали, як у миші, і білих штанцях на одній шлейці.

— Та валок одчепи, мацапуро!... Повилазило?

Хлопчик перелякано сьорбнув носом, спинив конячинку, що вів за недоуздок і став возитись біля канату.

— У-у, кукли!—муркнув із невимовною злістю Гудзик і, одійшовши трохи, став дивитися на шлях. Біля самого села по дорозі ворушилось щось чорне. Через хвилину воно було вже більше, через дві—ще більше, видно, що наближалось дуже хутко.

— Ніби верхи, ніби пішки...—дивувався Гудзик, приставивши руку до козирка з ремінцем.— Біжіть швидко... А-а-а! Пан Ян на вельосипеді!

І Гудзик з досадою згадав, що він на сьогодні обіцяв пану Яну послать до двору гарненьку дівчину від машини. Не послать не можна, тим паче тепер, коли він гадає відходить і поживиться на шлюб у старого Скшембжховського; послать же нема кого, бо тепер, мабуть, ні одна не піде. І дивлячись, як чорне все побільшувалось, він хутко став перебірати в думці всіх дівчат, що були біля машини.

— Ага!... Хима!... Послухаєм, що тепер Карпо заспіває... Хм...

І навіть дуже задоволений, він став нетерпляче чекати Скшембжховського. Через хвилину вже можна було бачити гарненьке біленьке личко пана Яна з блакитними, невинними, великими очима й свіжими, пухкими, рум'яними губками, над якими ледве примітно чорніли маленькі вуса; можна було навіть побачить на цім дитячім лиці якусь тупість, сухість і надзвичайну чваньковитість.

Зстрибнувши з вельосипеда, він обережно спер його на лантухи з зерном і недбало тикнув Гудзикові руку. Той, звичайно, удав дуже задоволеного з цього.

— Proszę pana, сьогодні зовсім мало гарненьких. Але я пану покажу, proszę pana...— підморгнув він напів по-приятельськи, напів по-рабськи, але з тою міною, що буває у кімнатних рабів.— Дівчинка... пан сам забачить.

Але пан тільки холодно дивився своїми ясними дитячими очима і, прямуючи до машини, силкувався пронизати оком туман полови й навіть хустки, якими дівчата й молодиці захищали свої лица від пороху й сонця. Біля машини замовкло. Парубки ще більше нахмурились і люто махали граблями й вилками, мов уявляючи на них щось інше замість полови та соломи. Навіть і дівчата не проясніли, що бувало раз-у-раз, як з'являвся «панич». Тільки де-які, не втерпівши, бігали ніби за ділом до Гудзика і кидали в «Янека» гострим, метким, як блискавка, поглядом. З барабана чувся веселий сміх і голос Андрона.

Карпо стежив за Химою і злість все більше розпливалась йому по грудях.

— Ач! ач!— думав він, дивлячись, як вона то зазірала під машину, то забігала на другий бік і весь час мала такий вигляд, ніби бігала за ділом і не знала навіть, що прийшов «панич Янек».

Слідкував він і за Гудзиком, слідкував і за його злорадною, злою усмішкою, з якою він, ніби жартуючи, хльоскав дівчат нагаєм і показував Скшембжховському; слідкував за його поглядами, які кидав той на всіх, ніби бажаючи сказати: «от же вам! от же вам!»

Але до смаку «Янека» не знаходилося. Та занадто тонка була, та висока, та великі зуби мала.

«Янек» тільки мовчки одвертався й рушав далі. Всі мовчки дивились просто перед себе і коли-не-коли перекидався де-хто словом.

— А ну, ти!... Повернись!—хльоснув Гудзик нагаєм товсту дівчину в білій сорочці з червоними, товстими литками, що аж «вилискувались» з-під короткої спідниці.—Ти з Цурупалок?

Дівка повернулась і, соромлячись, засміялась.

— Ну?

— Ба ні...

— А звідки ж?

— Хі-хі-хі!

«Янек» рушив.

— Це погана, proszę pana...—йдучи по-заду з ніяковістю промовив Гудзик.—Ось... Горпино!

Висока, чорнява дівчина поважно повернулась і зиркнула в їх бік.

— Іди сюди!...

— Чого ще треба?

— Та йди... Треба...

Дівка знехотя сперла граблі на машину й не поспішаючи стала наближатись до них. Гарні очі дивились спокійно й холодно.

— Ти там... е... е... Ти одгортаєш полову?

— А то ж...

— Ну, так... той... А чи не багато там дівчат? Може... е... е... зайва котра?...

— А я знаю?

— Ну-да... але... Ти от що... Передаси комусь граблі й підеш до двору... Там панич передадуть тобою квітки... Бо мені сьогодні на залізничий дворець треба...

Дівчина подивилась на його з погордою і з намішкою і мовчки пішла назад.

— Cóż to?—здивовано підняв брови пан Ян і подивився незрозуміло на Гудзика.

— Не хоче, хлопка!— злісно кинув Гудзик і рушив далі. «Панич-Янек» ще раз озирнувся на високу, поважну постать Горпини й пішов за Гудзиком. Перейшли на другий бік машини. Гудзик ще отвертіше почав показувати Янекові всі вдачі дівчат, ще злорадніше повертав їх на всі боки перед ним і навмисне хльоскав нагаєм, як коров на базарі.

— Прошу пана, можна мені граблі набити, бо чисто злазять,—підбігла вмить до них Хима й кинула гострим, палким поглядом на «Янека». Гарненьке її личко було витерте від пороху і приваблювало здоровим і свіжим рум'янцем.

— Граблі?—спитав Гудзик і подивився на Янека, що зараз же впився в Химу очима, озирючи її з ніг до голови.

— А ця піде?—спитав він по-польськи у Гудзика.

— Піде, піде, proszę pana... З тобою там хто одгортає?

— Федоська, Килина Галасенкова...

— Ну, то от що: кидай граблі, хай там хтось за тебе одгортає, підеш у двір...

— Зараз?

— А вже ж!...

— Чого?

— Там панич дадуть тобі квітки...

Хима замнялась.

— Ну?

— Не хочу...

— Що? Що ж, тебе прохати, чи що? Не базікай же, забирайся!... Нічого...

— Я до двору не піду!—твердо промовила Хима й повернулася йти.

— Як не підеш?—скрикнув Гудзик,—значить... Хіба я такий страшний,—перебив його Ян,

холодно усміхаючись до Хими. — Я не кусаюсь...

Хима кинула на його поглядом, трохи подержала його в невинних та ясних очах панича й повернулась до Гудзика:

— Ну-да, щоб вигадали що-небудь...

— Дурна!—ніхто нічого не вигдає...

— Еге, не вигдає... Ось і тепер усі дивляться сюди...

— Та хай дивляться, може, повилазить... А панич дадуть тобі зараз і виплату за той тиждень... Тобі ж грошей треба?

— А то ж...

— Ну, от... Proszę pana, їй за тиждень руб вісімдесят.

Янек хитнув головою, глянув іще раз на Химу й рушив до вельосипеда.

— Вона піде, proszę pana, тільки так... Г'едзкається... піде...

Янек пхнув йому руку, стрибнув на вельосипеда і, торкнувшись злегка до кругленького картузика, хутко задріботів ступирями. Гудзик ще трохи постояв, подивився на дорогу, чи не видно часом «модиски», і тихо пішов назад.

— Ху! От нема чогось модиски!—крикнув Карпо, кидаючи вила й дивлячись на Гудзика, що проходив біля його.—Пошила б мені пальчатки... А я б їй зуби вставив із оцих вилок... Однак ріжки випадають!...

У модиски кінські зуби,

На модисці гарні шуби,

Гей, модиска моя. разлюбезная моя!—на весь голос узяв він і цілий гурт зараз же підхопив твір Карпа, що співався на голос «Барині».

Гудзик, ніби не чуючи нічого, але прикусивши трохи губи, пройшов трохи й зараз же гукнув.

— Химо! Кидай граблі, іди до двору!

— Я не піду-у-у!—почувся голос Хими і з-за машини виступила її постать з граблями.

— А я кому кажу йти?! Зараз же мені ступай... Візьмеш квітки і квітанцію на дворець... Чуєш?

— Ну-да-а-а!—плаксиво крикнула Хима.—Я не хо-о-чу, нехай хтось другий піде...

— Гаврило! А ти знаєш, скільки ряботиння у модиски?—гукнув Карпо до високого, тонкого парубка, що стояв недалеко від Гудзика біля воза з снопами.

— Так не знаєш? Милійон та ще й двадцять та під носом вісімнадцять. А приданого знаєш скільки? п'ятьсот!

— Карпо!! — ледве здержуючись, скрикнув Гудзик.—Хочеш робити, так роби, а не хочеш, так забірайся к чортовій матері!

— Хе?—насмішкувато скривив губи Карпо.—Скажіть, які вони сердиті... Не люблять...

Він підняв вила і, схопивши ними навильник соломи, далеко шпурнув її від себе.

— Химко!—вмить заревів Гудзик,—довго ти там будеш копатись, закопало б тебе в сиру землю, кукло американська! Що, я жартую з тобою, чи якого чорта! Ступай мені зараз!

— Ну-да-а, як дале-е-ко...—знов плаксиво скривила губи Хима.

— Ет!—рішучо підбіг до неї Гудзик і, схопивши граблі, далеко шпурнув до лантухів із пшеницею.—Забірайсь!

Хима хмикнула ще раз, накинула краще хустку й тихо пішла від машини. Де-хто гукнув їй вслід погану лайку, де-хто мовчки вткнувся в роботу, а Карпо тільки зціпив зуби і навіть не подививсь на неї.

Замовкло коло машини, як замовкає, бува, серед бурі й негоди.

Гобили тихо, не співаючи, без сміху й жартів, немов чекаючи чого. Навіть Гудзик не ходив за паровик, а понуро й суворо сидів на лантухах, з-під лоба позираючи іноді по робітниках.

Чути було тільки ревіння й гудіння машини, вигуки хлопчиків-погоничів та тарахкотіння млинків.

Пройшов іще де-який час. З-за паровика, трохи задихавшись, з'явилася рум'яна, здорова Хима. Пошукавши очима й забачивши економа, вона з діловитим, поважним виглядом підійшла до його.

— Кажали панич, щоб ви ввечері зайшли до них, щось мають казати вам,—вимовила вона, подаючи якийсь пакуночок, загорнутий в папір.

— Не казав про що?—не дивлячись на неї, спитав Гудзик, беручи пакуночок і ховаючи його в кишеню.

— Ні, казали тільки, щоб зайшли.

— Добре.

Хима повернулась і так само діловито почала шукати своїх грабель.

— Ось!—хитнула головою Федоська на землю біля себе, де лежали Химчині граблі. Хима підняла й зайняла своє місце, маючи все таки такий вигляд, ніби нічого не трапилось і все йде, як слід йому йти. Дівчата мовчали.

Карпо зразу ж побачив по її лиці, по знайомім йому дуже виразі в очах і в куточках губ, навіть по тому, як вона ступала, що не дурно «Янек» приїздив...

Він іще міцніше стулив губи, нахмурився і ще з більшим запалом замахав вилами. Солома далеко летіла через голови товаришів, які іноді поглядали на його, теж похмурі й суворі.

— Кидайте за мене!—вмить зупинивсь він і, кинувши вила, пішов повз машину до діжки з водою. Напившись, він утерся, підняв окуляри на лоба й тихо пішов по-біля дівчат, иноді зупиняючись коло де-кого з них. Гудзик пильно стежив за ним, не встаючи з лантухів і похльоскуючи нагаєм себе по чоботі. Всі скося поглядали на них крізь порох і половиу. Машина ревла.

— Федосько! — гукнув Карпо, зупиняючись між Федоською й Химою, і скося подивився на Химу. Федоська підвелась і озирнулась на його.

— Тобі Гудзя не дарував хусток?

— Ні... А що?

— А от нашої Химі не накупишся ніяк...

Хима, зачувши своє ім'я, озирнулась до них, але не розібравши за галасом, незрозуміло подивилась на Карпа й Федоську. Карпо, ніби ухилиючись від воза, що саме під'їзжав до машини, підійшов зовсім близько до неї.

— Бідна Хима вже й не знає, куди їх ховати. То має хустку за Гудзю, то за панича Янка, то за панича Станика... Клопіт!

Федоська засміялась і посунула половиу до волака.

— Бреши-и-и!—з погордою кинула Хима, засовуючи граблі під машину.

— А що дав панич Янек, чи сережки, чи хустку?

— І сережки й хустку! Ну, то що? боюся тебе, чи що?—повернулась вона раптом до його і прямо подивилася в очі.—Пхи! злякалася!...

Карпо трохи змішався, не чекавши цього, але злість зараз же ще дужче закипіла і здавила йому груди.

— А вже ж! Поганому виду не буває стиду!

— Увва! Ти хороший!... Знаємо!

— Що ж ти знаєш?

— Нічого... Знаємо...

— Що ж ти знаєш?... У-у-у, паршива!—злісно штовхнув він її ногою й повернувся йти.

— Ну, ти! халамидро!... Чого б'єшся?—скрикнула Хима,—бо зараз скажу панові, як ти підмовляєш...

Карпо мовчки повернувся і, не давши навіть скінчить, знов іще дужче пацнув її ногою.

— Па-а-а-не!—жалібно закричала Хима, одсовуючись від його.—Халамидро!

— Ой, Химко, гляди!—ледве здержуючись, проскрипів зубами Карпо, ненависно дивлячись на неї,—бо і твоєму панові буде і тобі перепаде.

— А чого б'єшся?... Я тебе зачіпала?

— Ти чого чіпляєшся до дівки?—вмить почувся за ним голос Гудзика.—Іди на місце!

— Я не подивлюся ні на твого батька, ні на паршивого Гудзика, а так дам, що знатимеш!—не вважаючи на Гудзика і не повертаючись, промовив Карпо.—Я тобі покажу, який я халамидро, ляцька помийнице.

— Карпе, ступай до соломотрясу!—І між Химою й Карпом з'явилась постать Гудзика. Всі покинули роботу і, то посхилявшись, то виступивши з-за машини, пильно дивилась до них. Тільки машина ревля й торохкотіла порожнім барабаном.

Карпо мовчки подивився на Гудзика й, повертаючись йти, кинув до Хими:

— Я тобі покажу, паскудо, подожди!

— Сам ти паскуда... Халамидро!

Карпо вмить скажено сіпнувся й кинувся до Хими.

— Па-ане!—заверещала та перелякано і, як опечена, зірвалася з місця.

— Карпе!—погрозово крикнув Гудзик, перепиняючи йому дорогу.—Не смій її бити!

— А тобі яке діло?—раптом спиняючись, люто повернувся до його Карпо.—Ти якого біса лізеш? Тобі яке діло? Га?

— Я тут хазяїн!

— Плювать я на тебе хотів!

— Я тебе плюну!

— Ти?—змірив його з погордою з ніг до голови Карпо і зареготався.—А ну, попробуй!

— Попробуєш!

— А ну ж, ну попробуй!—насуваючись на його, підставляв йому бік Карпо.—Ну, бий же, бий!...

— Забірайся до чорта, мурло! Чого лізеш!...

— Та чого ти дивишся на його, Карпе?—почулось десь із купи робітників, що почали збігати звідусюди. Бий його, мироїда проклятого!... Гроші хай дає... Бий його!...

Гудзик зблід і як, буває, маленький, завзятий цуцик, що попав на чужу вулицю, між чужих псів, озирнувся на всі боки. І побачив: в той саме час, манірно підтримуючи поділ ситцевої, білої сукні, жахливо, мов по багнюці, ступаючи по розкиданій полові, з-за паровика наближалась «модиска».

— Гу-у-у! гу-у-у! го-о-о! тю-у-у! тю-ю! Модис-с-с-ка, моди-и-с-с-ка!—вмить заревли, зашипіли, засичали в валці.—Тю-у-у! тю! Учга-а! тю!

Модиска здивовано-перелякано зупинилась, незрозуміло стала дивитись в їх бік. З-за скірт від возів, од волоків, зачувши крик і галас, збігались дівчата, хлопці й поважні навіть дядьки.

— Ну, чого ж ти не б'єш? Ну, ти! Бий же, бий! Он і модиска твоя прийшла... Та бий же!—ще ближче насунувся Карпо.

Гудзик, блідий весь, тільки одсувався по троху і зціпивши губи, важко сопів носом.

— Та вдар же хоч раз... Он же й гарапник маєш!—хитнув головою Карпо і, раптом зігнувшись, схопився за нагай. Гудзик перелякано сіпнувся назад і, шарпнувши рукою, вперішив Карпа нагаєм.

— А-а, так он як!—заревів несамовито Карпо і всім тілом кинувся на Гудзика. Той побачив тільки, як біла ситцева сукня вмить повернулася назад і загомоніла за паровиком, почув, як його зімняла якась сила, і не встиг оглянутись, як опинився на землі. Потім щось дуже гостро вдарило по зубах, по носі, в роті зробилось солоно, солоно, потім почувся якийсь крик, його чогось возили по землі й нарешті він опинивсь на ногах. По лиці й по грудях текла кров і в ухах гукало так, ніби туди вставлено паровика. Карпо червоний, з розбитими окулярами на грудях, стояв серед купи робітників і палко говорив щось повертаючись до всіх. Де-хто теж кричав щось, де-хто похмуро слухав, а де-хто і сміявся. Машина вже не гуділа, стояла, так що чуть було все.

— Та плювать я на його хотів!—крикнув Карпо.—Хай гроші віддасть за роботу! Що? Та я й на суді це саме скажу... Проценти з нас дере за наші ж гроші, а ми мовчи?... Ого!... У його нема грошей? Ну-ну! Та зараз обшукайте його та й знайдете... Гроші давай!!—вмить скажено сіпнувся він до Гудзика, що обтирався мокрою хусткою, яку намочив йому машинист. Карпа здержали.

— Я тобі покажу гроші—підожди!—промовив понуро Гудзик, держучи хустку коло носа.—Ти у мене ще побачиш, як людей убивати...

Він устав і пішов до діжки з водою. Постоявши трохи біля неї, він мовчки вмивсь і тихо вернувся до купи. Ніс йому розпух, почервонів і блищав, як намазаний салом, під лівим оком світив синяк.

— Пускайте машину!—повернувся він до машиниста, що балакав із Андрonom.—А ви йдіть по місцях...—кинув він до робітників, не дивлячись на них.

Але ніхто й не рухнувся, тільки Карпо знов шарпнувся до його і щось закричав, але його знов спинили. Гудзик подивився з-під лоба на всіх і знов, одвертаючись, тихіше промовив:

— Ідіть же до роботи... нема чого..

— Зробіть виплату!—гукнув хтось із валки.

— Яку виплату?—ніби не розуміючи, подививсь Гудзик у той бік, де зачувся голос.

— Не знаєте?—тихо й серйозно обізвався Андрон, що підійшов ближче.

— Не знаю.

— Ну, то можна вам сказати. Давайте нам зараз ті гроші, що ми заробили у вас. О!... Давайте зараз... Ось так виймайте з кишені та й давайте...

Гудзик мовчки подивився на його злим і похмурим поглядом.

— Чого дивитесь так, наче поцілувати мене хочете? Хочете, щоб пішла машина—робіть виплату... Хочете, щоб стояла... то не давайте...

— Та нема в мене зараз грошей...

— А ви пошукайте...

— Та бреше він! У кишені...—закричав Карпо, але Андрон озирнувся до його, зробив рукою, щоб мовчав, і знов повернувся до Гудзика.

— Немає, кажете?

— Нема... в суботу...

— Ну, то прощайте... Гайда до-дому!... Пошукайте краще!

Гудзик тільки стиснув плечима й пильно подивився на похмурі, рішучі лиця робітників, що почали вже рухатись і відходити.

— Почекайте!—бовкнув він. Андрон зараз же зупинився.

— Я дам тепер половину, а в суботу...

— Слухайте, пане економе,—перебив його сердито Андрон,—коли хочете говорити, то говоріть діло, а не крутіть! Не думайте, що ми такі вже дурні, як ви собі справді гадаєте. Що морочить голову? Нема у вас грошей? А давайте на щось, що зараз знайду у вас у два рази стільки, скільки нам треба? Що ж, ви думаєте, що ми не знаємо, які ви гроші даєте нам на проценти? Наші ж, наші! Ті самі гроші, що ми заробляємо у вас. Годі!... Тепер инший час настає! Думаєте, що й до віку мужик дурний буде? Чекайте трохи! Он у полтавській губернії задали вам перцю, буде і на всіх вас... Ироди! Мироїди! Ще дурить голову!

Невеличкі запорошені очі Андрона гнівно засвітилися і голос мов подужчав і задзвенів.

— Ей, Андроне, гляди За такі слова знаєш, що буває?—з погрозою буркнув Гудзик, але Андрона наче ще більше підогріло це.

— Що буде? Що? В тюрму посадять? Військо покличеш? Чорт вас бери! Кличте, бийте!... Пропадаємо все одно з панської ласки. Гроші наші давай! Давай хоч те, що даєте! Думаєте, не бачимо, на кого робимо? Не бачимо, що той, хто наших дівчат за п'ятака соромить на все село живе з нашої праці. Не знаємо, що ми оцими руками заробили ті п'ятаки, що він нам кидає!! Годі! Чорта з два тепер! Давай гроші, що заро-

били! А потім давай по 80 к. у день, то й робитимем. А не хочеш, шукай собі других дурнів... А ми вже порозумнішали.

— По 80?—скрикнув Гудзик.

— По 80, по 80!

— Та ти не здурів часом?

— Дурій сам!... А ми вже були дурні, що робили по 30 копійок у день, та ще й позичали у тебе свої гроші...

— Та які гроші? — перебив Гудзик. — Які гроші? Чого ви до мене чіпляєтесь? Чим я винен, що пан не дає грошей вам? Що я, свої даватиму вам?

— Брехня! Пан давав, та ти ховав тільки. Знаємо!... Та яке нам діло до пана? Всі ви одні чорти! Ти наймав нас, ти й давай! Даєш?

— Ні!

— Ні?!

— Ні.

— Хлопці! Додому! Всі. додому!—палко закричав Андрон до всіх.—Хто зостанеться, тому сам розіб'ю пику. Хай шукає собі...

— Чекайте!—знов бовкнув Гудзик, але Андрон уже не зупинився. Махнувши тільки рукою, повернувся злегка і крикнув:

— Нема чого чекати!

— Чекайте, я... Дам по 60!

— По 80!

Зачувши «60», де-які почали зупинятись і нерішуче мнятись. Але Андрон, Карпо і ще де-хто зараз же накинулись на тих і рушили таки.

— Глядіть!—закричав раптом Гудзик.—Це вам так не минеться!...—Начальство про це сьогодні ж узнає!

— Плювать хотіли ми й на тебе і на твое начальство! Що, ти нас можеш примусить, щоб

ми у тебе робили? Га?—зразу ж озирнувся і навіть ступив до його де-кілька кроків Андрон.— Можеш? Ого!... Побачимо!

— Побачите!

— Побачимо! А от чипустиш ти свою машину, то ми теж побачимо! Хлопці!... Беріть паса!... Таскайте додому!... Хай кличе своє начальство. Даси наші гроші та по 80 у день, тоді вернемо! Беріть паса!

Гудзик перелякано здригнувся й хотів щось сказати, але тільки розкрив рота і мовчки смішно якось став дивитись, як де-кільки хлопців в один мент згорнули пас, з реготом понесли його кудись і сховались у валці.

І це всіх ще більш ніби підпалило. Піднявся галас, крики, замахали руками, загомоніли, забалакали навіть ті, що перше ховались за других, кожний хотів вилить те, що накипіло за день. Гудзик пригнічений ходив від паровика до машини, заговорював то до одного, то до другого, але почувши гидку лайку, або сміх, одходив і з жахом дивився, як усі до одного збирали свитки, торби і всі свої манатки. Йому не вірилось, що вони справді заберуть паса, що вони покинуть роботу й лишать його тут самого з машинистом; йому не вірилось, що машина стане і він не встигне на післязавтра доставить на дворець уже продану пшеницю. Йому не хотілось вірити, що вони повстали проти його і вже більше не послухають його.

А робітники вже рушали від машини, дівчата навіть і пісні затягли. І ніякої надії не лишалося Гудзикові. Лиця були поважні, з твердим-рішучим виразом, в очах просвічувала ненависть до його.

— Андроне!—гукнув Гудзик.

Всі раптом зупинились і з купи вийшов Андрон.

— Я дам зараз усім виплату!—похмуро й безсильно кинув Гудзик і став виймать із бокової кишені якусь невеличку книжечку.

— І по 80?

— І по 80.

Всі весело зупинились і почали вертатись. Почалася виплата.

Коли через якийсь час до машини засапавшись прибігла «модиска» з своїм батьком і якийсь іще синенький ляшок, Гудзик, сидючи на лантухах, уже долічував останнім робітникам гроші. Ніс йому рознесло, одне око заплило і обвелось синьою смугою, на губах іще лишилася суха, запекла кров.

Машина вже ревля, гуділа, вкривала порохом усе навкруги й ніби акомпаніювала гучній пісні дівчат.

Скінчивши виплату, Гудзик, «модиска», її батько і синенький ляшок почали радитись...

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

"HISTORICAL NARRATIVE."

„Мнімий господін“.

Малюнок.

Перша година дня. Довга, з низькою стелею й острожними вікнами солдацька казарма, поділена на взводи, як амбар на засіки; в кожному засіку з обох боків по-над стінами стоять у ряд койки з табличками в головах, як в больниці коло хорих. Сонце грає в дрібному пилу, що літає по казармі й там, де проходять його проміні, здається, хтось протягнув довгі пасма кісеї. Гомін стихає. Солдати, стомлені стрільбою, на якій вони були з трьох годин ранку до самого обіду, шамотяться біля койок і лагодяться спати. Де-хто вже ліг, де-хто ще роздягається, де-хто балакає. В третім взводі, як раз біля проходу, що тягнеться через усю казарму, стоїть Мандрикін і, зневажливо прищуливши очі, заклавши руки за спину, говорить до татарина Сулимова:

— Не видержу?... Не видержу? Ну, брат, смейошся! Я тебе восем суток подряд не буду спать і во!... ні глазом не моргну!

— Осим сутик...—недовірливо хитає головою татарин.—Ето балшой время. Сам глаз спать будить.

— Ех, ти, татарин і більше нічево!—одвертається Мандрикін і починає скидати мундір. Татарин одходить, а Мандрикін лягає на койку і, звертаючись до сусіди, позіхаючи, говорить:

— Да й засну ж я, брат! Ох, как засну! І чорт не разбудіт. Я дома как засну, бивало, дак мене, било, іголкою колят, а я сплю. Однажди началі даже ідоли палец резать і то не проснулся Во!...

Сусіда мовчить, а Мандрикін, видно, думає, що б ще сказати, але солодко-солодко потягується, схиляється на подушку й заплющує очі. Ще більше стихає.

Фельдфебель, Сидір Іванич, нудливо ходить по порожньому проходу повз взводи й теж позіхає, але позіхає од нудьги. Він зупиняється перед малюнком, на яким видно, як вартовий одною рукою проткнув рушницею якомусь чоловікові «у вольній одежі» живіт, а другою заклад у рот свисток і викликає «разводящого». Чоловік «у вольній одежі» держить у руках якийсь пакуночок, з якого визирає кінчик пилки й молоток, а з вікон з-за ґрат виглядають арештанти. Малюнок давно знайомий і Сидір Іванич навіть не бачить ні вартового, ні чоловіка «у вольній одежі», ні самого малюнку. Йому нудно й досадно. Він одходить від малюнку, проходить де-кільки разів по казармі і знов зупиняється перед якоюсь картиною, зверху якої надписано «Взятіє Шипки». Люде на цій картині всі страшенно схожі між собою, так що, здається, ніби армія братів одного батька б'ється з другою армією братів другого батька. Ну, певно, що російські брати мають обличчя біле, сумирне, благообразне, а турецькі—чорне, страшне, дике, з довгим носом і лупастими очима. Коли вмірає

росіянин, то тільки закриває очі, коли ж турок, то на лиці йому написано такі муки, що аж холодно стає. А проте вже й нема що казати, що вбитих турків валяється більше, ніж живих, і всіх так пошматовано, що аж жаль. Сидір Іванич дивиться, як росіянин підняв на штик турка, і раптом поширяє очі й починає з острахом прислухатись, як у животі йому щось бурчить. О! знов!... Сидорові Іваничу стає страшно. Бурчання стихає, але Сидір Іванич вже не може заспокоїтись. Це вже втретє сьогодні. Значить і порошки не допомагають!...

В казармі вже зовсім тихо, тільки чути, як ходить дньовальний з штиком на поясі. Але Сидора Іванича не може втишити ця тиша. Йому досадно, гірко, обидно. Всі сплять, всі покійні, тільки він ходить оттут з своєю хворобою й нікому нема ніякого діла до його. Він починає думати, як усе страшенно несправедливо на світі. Де вже найти кращого фельдфебеля, як він! Не п'є, не курить, значить, не вимотує у солдатів останніх копійок, не розбиває їм пик під п'яну руку, не «підтягує» за всяку дрібницю; а от підіспитай у якого, чи йому великий клопіт, що у фельдфебеля бурчить у животі, що фельдфебель ось уже десятий год мучиться всякими хворобами? А як же, поклопочеться! Спати—то так, то їх клопіт, а фельдфебель...

Сидорові Іваничу стає ще гіркіше й дуже жаль себе. В животі знов ніби збирається бурчати. У його холодіють руки й ноги. Ні, нічого. Він ще трохи прислухається, потім стурбовано крутить головою і йде в канцелярію. В четвертім взводі, що біля самої канцелярії, сидить на койці Семененко й добродушно щось оповідає унтер-офіцерові, який стоїть біля його й мовчки

дивиться кудись під койки. На сусідніх койках вже лежать, але, видно, не сплять ще. Забачивши Сидора Іванича, Семененко хоче встати, але той махає рукою й, зупиняючись на хвилину, повертається до них усею своєю дужою, міцною постаттю в розстібнутому мундірі й сумно говорить:

— А делішки то совсьом погані. Дрянъ делішки!

Семененко й унтер, чекаючи, дивляться на його.

— Мурчить!...—стурбовано хитає він на свій повний випнутий живіт.—Усьо утро мурчить. А що таке—не поймаю. І по телі какаєсь млявість.

Він ще раз сумно хитає бородою і йде далі в канцелярію за свою перегородку. Там у куточку стоїть його ліжко, а біля ліжка столик, так густо заставлений усякими пляшечками, баночками, коробочками з ріжними лікарствами, що навіть нема куди й картуза покласти. Зупинившись біля столика, він почина перебірати їх, пильно й по складах прочитуючи написи, і, нарешті, бере довгеньку, біленьку коробочку, одчиння її і, сумно всміхаючись, хитає безнадійно головою. Потім, поволі повернувшись, тихо йде з канцелярії з коробочкою в руках і знов махає рукою на Семененка, який хоче встати.

— От... тети самії... порошки...—всміхаючись протягує він до Семененка коробочку,—лікарство моє хороше.

Семененко бере коробочку, не знаючи, що з нею робити, обережно одчиняє її й дивиться в середину.

— Виходять уже, Сидір Іванич,—говорить він,—нових нада купувать. Усього три ілі чотирі осталось.

Сидір Іванич махає сумно рукою, сідає на краєчок койки і хвилину мовчить.

— Нових...—повторяє він, гірко всміхаючись. —А спроситься, для какой надобності? Какая такая есть польза од їх? Один перевод деньгам та й годі? П'єм, п'єм, а щоб тібе какоесь пособіє од етого, то нікоторого й примеченія нема! Нових...

Всі якийсь час мовчать. Хто почав дрімати, підводить голову, дивиться в їх бік і лягає знов.

— Ну, а тоє лікарство помагало, що ротний посоветували?— питає Семененко. —Ви тоді довольні були...

— Какое ето?—пригадує Сидір Іванич.

— Та тоє... Оно таке ще в зельоній пляшечці... Біле...

— А-а!...—згадує той,—ето...

Він з ваганням підійма вгору плечі, розводить руками, робить серйозне лице й нарешті з усилям якимсь каже:

— Х-х-х-то його зна!... Бач, делішки то такиї. Зранку оно той... как будто й нічево... на подобіє помагало... А потом ето й той... починалась уп'ять усякая авансцена. Спервоначалу ето... мігрень в глазах. Зачинає ето миготіть щось, какиїсь метелики. О... Потім у животі мурчєніє какоесь. Так от отцеда (Сидір Іванич показує на нижню частину живота) как загурчить і... аж до грудей. І вп'ять стедова вниз. Ну, й живот усьо равно как бубон увесь...

Семененко чує це вже другий рік з самого першого дня своєї служби, але слухає з самим уважним і співчуваючим виглядом; хитає сумно головою, підтакує, дивується, жахливо ахає. Сидір Іванич оживляється,—здорове, червоне,

бородате лице його з маленькими, ніби проваленими оченятками, червоніє; черевата постать стає жвавішою. Сидір Іванич почуває навіть, що йому ніби легшає, він чує симпатію до цього Семененка, що добре знає на всі хвороби і постановляє на осінь неодмінно зробити його єфрейтором.

Інші солдати, сусіди Семененка, ворочуються, кречуть і, ніби тільки тепер помітивши фельдфебеля, підводять трохи голови й, не маючи вже що робить, і собі понуро слухають. Сидір Іванич озирається й до них, ще більш оживляється, навіть устає й голосно говорить далі:

— А придказаніє трудно зделать! Один раз как будто й той... і полекшення, а другой раз так зовсьом стісненіє. Кушаю, например, мало, і всякое такое. Мальчевский говорить: нефлюенція. Ну, а какая ж тут може быть нефлюенція, когда у глазах ето... мігрень... і всякое такое всьо-возможное, живот і прочее?.. Міне посовєтували пойти до Суханова; говорять, хороший дохтур—по всяким всьовозможним болестям... і лікарства ето дешовії преписуєть. Хто його зна!... Бил і в Суханова. Говорить—катар, засореніє желудка. «От, говорить, будете пить тети і порошки». Три порошки на день. Нічого, за визіт недорого взяв, 50 коп. Тільки що ж?... усе они шарлатани! Скольки я їх переходив!... Один не попал на другого придказаніє. Всякий по своему.

— Тільки гроші беруть усі однаково... хе, хе, хе...—вставляє добродушно Семененко.

— А, гроші они усе люблять,—сумно згожується Сидір Іванович,—грошики они люблять. Да-а. Такиї-то делішки! Чувствую—больной, а пособія нікоторого.

Сидір Іванич заклада руки за спину, закриває очі й безнадійно хита головою. Салдати нудливо презириються, кидають на його похмурі й злісні погляди й чекають.

— Принімав уже ето.. той... как його...м-м... —він розплющує очі й, пригадуючи, тре пучками пальців,—пикотін, чи нафталін... кактось, їй богу, забил уже... Спервоначалу как будто одпустило. І серцебієніє не такой пульс уже імело і.. всякое всьо-возможное. Как будто начал удаваться успех уже. Только вп'ять, как закрутить ето і всьо возможное. Как пойдьот ето. Мурчаніє вп'ять, мігрень ето, живот знов как бубон і всякое прочое. Тут есть одна тетю баришня, тоже таким же страдает. Служить на телехвоні. Собразуванієм... Так, говорить, десять дохтуров перемінила і нікоторого пособія...

— Сказивають, очинь прекрасно сціляють тетиї новії моцї,—задумливо промовляє унтер.—Усякі болесті как водой змиває всьо равно. Одна тут старушка, восем лет страдала ногами. Зразу сцілилась. Пойшли б, Сидір Іванич, та зразу всьо скинули б. Дохтур що? Дохтур одне вилічить, а другое зостанеться, а то здоровий на всі боки. І лікарств нікаких уже не нада...

— Невжелі сціляє?—жваво питає Сидір Іванич.

— А їй-богу!

Сидір Іванич захоплюється. Справді, взяти одпуск, поїхати, помолиться. І здоровий, і лікарств не треба. Можна всі шкляночки повикидати... І недорого коштуватиме... І вже більш ніяких розмов не треба зачинати про хвороби...

Але що більше він думає в цім напрямі, то більше починає почувати, що йому робиться нудно, скучно, і чогось не віриться, що моцї «сцілять» його.

— Не!...—хитає він головою.—Може моці й той і... сціляють, тільки зо мною єто трудно будеть... Потому, када б у міне була какаєся звесная болєсть... От, скажем, хоть... нефлюєнція. Тада, значить, і просить знаєш как. А как у міне такая болєсть, що її й оприділить трудно, то як ти сунєся...«Святой велікомученик, ісцїли міне болєсть»... а какую—то й сам не знаєш... Нет, тєто нїззя так.

— Говорять, харашо против живота горчицю приймає, — промовляє Семененко. — Як, значить, вона єсть ціла, так і приймає... з водою, чи з молоком...

Сидір Іванич насторожується.

— Цілою?

— Цілою. Не терти, не товкти, нічого...

— Любопитно... І, говориш, помагаєть?

— А як же—помагаєть!

— Хм... підожди... єто той... Нада записать!

І Сидір Іванич з заклопотаним лицем біжить у канцелярію і зникає за перегородкою.

Як тільки гомін від його ходи стихає, на койках разом підводяться постаті салдат і зараз же з обуренням накидаються на Семененка.

— Для якого чорта ти сказав йому про гірчицю? Хто тебе просив зачіпать його?—гнівно шипить до його єфрейтор Мотузок.—Сволоч проклята! Він тепер і на мент не дасть заснуть... То б може побалакав та й пішов би собі, а тепер.. «Горчи-иця!» Ідол!... Не знаєш його, чи що?!

Семененко винувато й ніяково усміхається й мовчки чухає обстрижену голову.

— Ошибку дав...—зітхає він.

— «Ошибку дав»... єфійоп!... От тепер він тобі покаже... Маєш якусь минутку спочинуть і ту... Ех!—він додає нелітературний вираз і

зі злістю лягає знов на койку. Семененко так же винувато всміхається й тре рукою лоба. Чується поспішна хода і з канцелярії виходить Сидір Іванич з папером на якійсь книжці й олівцем у руках. На маленькому носі йому начеплені окуляри з ниткою замість одної ніжки.

— Да, да...—говорить він, приємно оживлений, —ето записать. Я кадась про тето средство слихав... А как роздумався, так, кажись, как раз по мойй нормальності. Ну, так как ето?

Семененко кидає оком на товаришів і говорить:

— Ну, значить, нада купить горчиці...

Сидір Іванич сідає на край койки, кладе книжку з папером на коліна й починає записувати.

— Ну... «купить горчиці»... есть... Дальше.

— Звесно, сполоскать, як след... З наблюденієм чистоти.

— Ну-да, ето вже зависить од обхожденія домашнього. Усякое там всьо-возможное... Чистота і всьо такое... Ну?

— Ну, потом ето... насыпать у якусь чашку, чи мисочку, або й стакан... І пить...

Фельдфебель слинить олівець, поправляє окуляри і, схиливши трохи голову набік, записує «рецепт». Всі пильно слідкують за його рукою, яка старанно, потиху виводить великі, розтопирчасті літери.

— «І пить»...—кінчає він.—Харашо! Счинь прикрасно! Спробуем, спробуем!

Він підійма якось догори бороду і з-під окулярів дивиться на всіх веселим задоволеним поглядом, поглядом чоловіка, який найшов таки, до чого прикласти свою енергію, який бадьоро й серйозно візьметься за це діло. І видно,

що візьметься не аби-як, а з розумом, обміркувавши, оглядівши справу зо всіх боків.

Салдати ж, хоча й всміхаються й співчуваюче хмикають, але видно все-таки, що зовсім не пройнялись його наміром. Лиця їм сонні, зморені, очі бігають по казармі й нудливо зупиняються на тих товаришах, що там далеко в кутку так солодко сплять собі.

— Да-а, делішки можуть поправиться!—говорить з надією Сидір Іванич.—Я вже тето обдумав... Потому узять на розсудженіє з таким хвактом: горчиця, как дробная ето штука і частая она ето прийдьсть у живот і зделает... всьо-возможное расположение. Как, примером сказать, кушав борщ, кашу і щось іщо—скажем, вареники... От она ето й расположить усьо по своїм местам... Усякий предмет на свойо место... О! от і пойдьоть тада... А вже када живот в хорошем настроєнію, тада і всякое всьо-возможное ето... й голова, і прочее тоже в спокойствіе пойдуть. Живот, ето насампериод... А то от ето... вийшов сьогондья з дому. Всьо очинь прикрасно і вдруг ето... мурчєніє. От так ето... мур-мур-мур... Как наче покотив щось... І в глазах ето січас... миг-миг-миг, как на подобіє млин крилами... А почему такая мігрєнь у глазах? Га?... Од мурчєнія!

— Звесно,—згожується Семененко,—що живот ето первое дело. Усякая хороба там найскорей заводиться.

— Правда?—підхоплює Сидір Іванич.—Верно я говорю?

— Звесно, када...

— О! А ну-ка, скажи тето Мальчевському! Ого!... Он тібе січас: «Нефлюєнція»! А що то за нефлюєнція, када у тібе в животє мурчєніє і вся-

кое єто всьо-возможное... Када нефлюєнція, так хай же й будеь нефлюєнція! А то от такое... Баришня тета... немолода вже, правда, баришня, тоже вже год сем страдаєть тетим. Говорить: «рипматіз кишок»... Єто значить, как у ногах, або там у руках буваєть рипматіз, так і в кишках.

— Я понімаю...—хитає головою Семененко.— Значить, у животе.

— Ну-да... Ну, і впотребляєть якийсь порошки, на подобіє как єто буваєть бирталетовая соль... Пив і я їх... Не по моїй нормальності... Какойсь такиї... хто їх зна...

— Невдовлетворительний?—підсказує Семененко.

— Да-да... Та й на вид... якийсь чудний... От я покажу.

І, не дивлячись на свій високий чин, Сидір Іванич охоче встає і знов іде в канцелярію. В казармі піднімається шепотіння. Вже навіть з дальніх койок підводяться салдацькі постаті й накидаються на Семененка, який, високо піднявши брови, з одчаєм виправдуєтья й навіть присягаєтья, що він невинний й що йому самому в печінках уже сидить фельдфебелева хвороба й балачки його.

— Хіба ж мені самому принятно слухать, як він тут базікає?—часто озираючись на двері, палким, задушевеним шепотом говорить він.— Чудаки, їй-богу! Сам спать хочу, як заклятий, так що ж маю делать? Не прожену ж його?

— «Не прожену»,—злісно шипить худий Завірюха,—проженеш, не проженеш, а не зачіпай, ст що!...«Горчицю добре»... З горчицею своєю.. Анахеми! Вночі спав не більше, як три часа, тепер цей пузатий чорт не дає спать, а там у лагері...

— А от ще як почнуть історію свою читать...
— з похмурою погрозою бовкає Мотузок,—тоді спатимеш уже...

— Он єще свої миндалі будет показивал,—дивлячись в вікно, сумно-задумливо додає Крж-тузський.—Жеби його з тими мендалями й хоро-бами чорти взяли од нас... Така...

— А знаєте що?—раптом жваво перебиває його Семененко.—Давайте його в третій звод справимо! Хай свою історію читає! Їй-богу! А там Мандрикін, його секретарь...

— Справиш...—безнадійно говорить Мотузок.—Як догадається, так ще й нахватаєш.

— Тш-ш!—шипить Семененко і дивиться на двері канцелярії, з яких зараз же виходить «фіть-фебиль».

— От...—протягуючи йому загорнуті в білий папір порошки, задоволено посміхається Сидір Іванич.—Ета самая... чепуха.

Семененко обережно розгортає один порошок, з нахмуреним, серйозно-критичним виглядом оглядає його, навіть підносить до носа й нюхає і, вертаючи, з зневагою говорить:

— Конешно чепуха... Разлі они що допомогуть? Зразу видко...

— Хе-хе-хе!—сміється Сидір Іванич і, сідаючи на койку, починає оповідати, як він це саме вияснював баришні і як та «по недорозумінню ума свого» не хотіла навіть і слухать його. З баришні він непомітно переходить на Мальчевського, на Суханова, з Суханова на рипматіз, з рипматізу на нефлюєнцію, на мігрень, мурчєніє, бубон і т. и. Салдатам стає, видко, аж мло-сно, але Семененко хитає головою, підтакує і; помітно, щось напружено думає.

— Полковник говорять: «ти, Кравченко, мні-

мий господін і больше нічево!—іронично всміхається Сидір Іванич.—Усьо тебе толькі представляється.» Виходить, що я здоровий чоловік, а тільки видумую всьо. «З безделія, усьо тето. Водки не п'єш, до баб жонка не пушаєть, от і забавляєшся». Очинь прекрасное разсужденіє!.. Да-а,—зітхає він.—Хороший мнімий, када тето... не знаєш, де тебе подеться од страданія... «Мнімий господін»... Хе!... Када б йому таке приключеніє болестей, дак і он би сделався мнімим... Мнімий!... Вчорась...

— І, скажіть на милость, давно тето вже у вас?—м'яко перебиває його Семененко, пильно й з самим уважним чеканням дивлячись йому в лице.

— Е!—сумно хитає головою Сидір Іванич.—Давно вже страдаю... Ще как той... ще как з походов прийшов. Десь верно простудився на Шипке, от і пойшло...

— А в якому то місяці записано це в історії у вас? Я слихав, толькі забился вже... Кажетця.. хм...—пригадує Семененко, похмуривши брови, —кажетця... право, забился...

Сидір Іванич теж починає пригадувати, але на диво і він не може твердо сказати, в якому саме місяці.

— Хм... От так штука!—здивовано говорить він.—Как же це так?!... Невжелі я не записав? Та не можеть же тетого бути! Мандрикін! Мандри-и-кін!!—голосно, на всю роту гукає він. Хто справді заснув, злякано прокидається, схоплюється з койки й заспаними, напруженими очима дивиться навкруги. В сусідньому й навіть у перших взводах теж прокидаються від цього різкого, голосного крику й непорозуміло питаються одне в одного причини.

— Мандрикін!!—ще голосніше гукає Сидір Іванич.—От, анахема, крепко спить. Пойди розбуди його!—звертається він до Семененка. Той весело кидає «слушаю», охоче зстрибує з койки і біжить у сусідній взвод. Унтер взводу й де-хто з салдатів зустрівають його з сонними, стурбованими пиками.

— Що там таке?

— Мандрикіна кличе,—всміхається Семененко.

— Для чого?

— Хто його зна... Кажись історію читать буде...

Мандрикіна, що уявляє ніби спить, наче вихором підкидає на койці.

— Как!?—визвіряється він на Семененка.—Как ти сказав сейчас?

— Історію чит...

— Історію?? Ну, брат, ето уж смейошся!.. Нікакой такой історії я читать не буду! Слишь?! Так ти йому, мнімому чорту, і скажи. Во! А ежели он ещо слово мне скажет, дак я йому так вот і заеду по харе! Какая такая історія может бить тепер? Я спать хочу! Історія!... Человек спать должен. Мне ежели час одін не доспать, дак я совсем больной. А я цельную ноч-то не спал... Смейошся, брат!

— Та міне що?—стискує з усмішкою плечима Семененко.—Я йому так і скажу...

Чути важку, поважну ходу фельдфебеля. Мандрикін хутко лягає знов на подушку й удає, що спить. Хто лежав, розплющивши очі, зразу закриває їх і починає сопти носом; хто не лежав—або сідає рівніше, або встає.

— А Мандрикін спить?—входячи й озираючись, питає Сидір Іванович.

— Так точно!—одповідає унтер.

— Хм... А ну-ка, розбуди його... на минутку..

По лиці йому видно, що він пильно, напружено щось пригадує.

Унтер повертається, здержує на губах усмішку й починає торсати Мандрикіна. Той, як дерево, качається під його штовханами, але й оком не кліпне.

— Спить, Сидір Іванич!—повертаючись до цього, говорить унтер.

— А ти той... почувствительней... Дело важное..

Унтер повертається й починає знов ще дужче торсати Мандрикіним. Той знов хитається на всі боки, як одубілий, але далі не видержує, розплющує очі й питає:

— Ну, чево?

— Встань, Сидір Іванич чевось кличуть,— кусаючи губи, говорить унтер. Мандрикін в'яло встає, ліниво підходить до фельдфебеля і, чухаючись у голову, говорить з ніяковою посмішкою:

— Спать больно хочется, Сідор Іванич!

Але Сидір Іванич навіть не чує.

— От що, Мандрикін,—заклопотано звертається він до його.—Ти не помниш, у каком тето месці ми писали про мою болєсть... В тетой... в історії?

— Про болєсть?—перепитує Мандрикін і закида очі на стелю.—Про болєсть?... Это будет, Сідор Іванич, в том самом месте... е... е... как турок на пушке верхом с гори поехал.

І він сміливо, але й пильно якимось дивиться в вічі фельдфебелеві.

— Турок?...—думає Сидір Іванич.—Ну, що ти!... Нет!...

— Верное слово, Сідор Іванич!

— Е!... говори!... Не! нада пошукать!—рішуче хитає він головою й поспішно йде в канцелярію. Мандрикін ще якийсь час мовчки, мов застигши, дивиться йому вслід, потім повертається до товаришів, хита головою й говорить:

— Вот пьос! Я думал, поверит,—нет, ідол, не поверіл. Думал, скажу, дак отцепітся, а он вот... что... Вот пьос!... Ну, уж ето шаліш, пузатий чорт, не стану тебе іскать-то! Ето уж смейошся, брат! Нам спать полагается.

Унтер не слухає його й понуро дивиться в розчинене вікно, в яке м'яко, свіжо віє весняний хороший вітерець. Там далеко десь зеленіє вже щось, розцвітає і так дуже, так солодко манить у поле, на волю. А в кутку хтось так приваблююче хропе, так смачно виробляє носом «харрфю-ю! харр-фю-ю!» Унтерові, видно, тоскно, нудно; десь хочеться схилити голову на подушку, підкласти під щоку зморену руку й тихо-тихо заснути.

— Мандрикін!!—вмить гулко несеться з канцелярії.

Де-хто аж здригується, поспішно скидає з голови шинелю й дивиться перед собою.

— Чтоб тебя разорвало, собака!—бурмоче Мандрикін, не рухаючись з місця.

— Іди, кличе... що ж сидиш?—хитає головою на канцелярію унтер.

— Не пойду!

Унтер мовчки здивовано дивиться на Мандрикіна, який посвистуючи дивиться у вікно.

— Да іді!—чується з якоїсь койки.—А то сюда прийдьот і нікому спать не даст...

— Мандрикін!!

— А чтоб ти подавілся, ірод проклятий!—зривається з місця Мандрикін і злісно ступає

до канцелярії. Але в цю хвилину назустріч йому виходить як-раз Сидір Іванич з довгими аркушами паперу в руках і з окулярами знову на носі.

— А видіш—нема коло турка!—говорить він, забачивши Мандрикіна.—На, посмотри... Он міне говорить!...—Сидір Іванич дає йому частину аркушів, а сам з другою підходить до койок, сіда на одну й почина любовно перегортати аркуш за аркушем. І йому приходить думка, що як-не-як, а він таки добре зробив, що почав писати історію свого полка. От і про болість можна докладно дознатись, і від начальства, й від салдат—повага. Сам полковий командір, заставши його за писанням історії, прочитав початок, усміхнувся і, поляскавши Сидора Іванича по плечах, сказав:

— Молодчина Кравченко! Валяй, брат, валяй! Полковим історіком будеш!

Поки Мандрикін розшукує «турка», Сидір Іванич спершу про себе, а потім так, щоб і другим чути було, починає читати!

— «Історія N-ского полка або как ми ходілі на турков во время Шипки» *).

*) Мушу дати коротеньке пояснення. Мандрикін за часи свого секретарства не наслідювався не то що словом, але й одною літерою змінити проказане автором, Сидором Іваничем. Правда, він це спочатку одважувався робити, але коли Сидір Іванич звернув його увагу на свої авторські права, підкріпивши їх обіцянкою „вимазати йому всю морду чорнилом“, як тільки він ще хоч раз повторить свої намагання.—Мандрикін схаменувся і потім до літери вже записував кожне слово Сидора Івановича. Певна річ, що я з свого боку тим паче стою за недоторканість творів без згоди автора. Тому, читаючи цю „Історію N-скаго полка і т. и.“, читачі можуть читати її з такою ж увагою, як би рука самого Сидора Іванича записувала його думки на папір.

«Спервоначала, када нам об'явили про войну, я був ще тада простим салдатом, бо тада служили не так как тепер ето чотирі, або три года, а двадцять пять лет, і я не заслужил іщо фітьфебеля, которую должность я получил вже послѣ. Када нас повезли у поход, я сильно став скучать по глупості ума своего за местопроживаніем детства своего і за родителями, но как салдату скучать не полагаетца, то я й перестав делать чепуху».

Сидір Іванич дивиться через окуляри на слухачів, які похмуро дивляться на його, і широко, радісно посміхається. Коли його погляд зупиняється на кому-небудь, той криво-співчуваюче хмикає й тікає очима куди-небудь у куток. Сидір Іванич перегортає аркуш і десь із середини знов читає:

...«По случаю зімнього времени у міне порвались сапоги, которіі я поручив ротному сапожнику Гавриїлу Гусаку подчинить. А сам с прискорбієм ходив у одних валянках. А тут турки почали атакувать нас стрільбою, і када Гусак подчинял сапоги, бомба окончательно оторвала йому ногу. Всьо таки он более не мог сапогов подчинять і пропал мой завдаток ценою 35 коп. А кругом усьо гори і дробний лес...»

— Так ето й той... і проходив у валянках... — підіймаючи голову, всміхається Сидір Іванич. Унтер хоче щось сказати, але Мандрикін перебиває його й говорить:

— Да, верно, Сідор Іванич, возле турка нет. Должно в другом месте.

— Ага!—скрикує Сидір Іванич.—А я тобі говорив... Десь тут... На, пошукай...

Починається розшукування. В кутку вже стихло солодке «хар-фю-ю», за те чути такі.

згуки, ніби хто студить гарячий борщ; потім хтось плямкає губами, ніби вже їсть; а инший бурмоче щось і знов «пху!.. пху!..» Чути, хтось одчиняє двері в казарму й не по-солдацьки ступає по підлозі. Всі підводяться й чекаюче дивляться в прохід. З'являється коротенька товстенька постать підпоручика Козявки. Картуз йому одсунутий трохи назад, пухкі, як дві підсмажені пампушки, щоки грають рум'янцем; чорні, широко розставлені оченятка бігають прудко й весело.

— А! кавалери!... Здрастуйте!—кидає він.

— Здрав... желай... вашш... благородь!...—невлад одповідають йому Сидір Іванич і слухачі...

— А командіра не було, Кравченко?

— Нікак нет!—спокійно й рівно, без звичайної солдацької поспішности й напруження відмовляє Сидір Іванич.

— Хм... Странно!... Странно, странно...—покручуючись на каблуках, крутить задумливо вуса Козявка. Потім повертаючись до них і дивлячись на аркуші, питає!

— А ви что тут... читаєте?

— Так точно... Немножко ето історію мою...—всміхаючись, гладить рукою аркуша Сидір Іванич. Як скромний автор, він завжди трохи конфузився перед чужими людьми.

— А-а!—протягує Козявка і в лиці йому пробігає щось веселе й жартовливе, але воно зараз же закривається пильною серйозністю й повагою.

— Подвігається? О чом уже теперь пішете?

— О схожденії уже з самої Шипки,—кратко якось одповідає Сидір Іванич.—Только ето ми тепер про болесть мою пишем, то-есть шукаем, де ето написано...

— Ага!... Ну, а «болість»... як?... Міґрень єсть, не прошла?

— Єсть,—сумно всміхається Сидір Іванич.— Де ж їй пройти! Усьо єто всьо-возможное... І мурчєніє...

— Хм... плохо, значіт...—серйозно дивиться на його Козявка.—Лечіться нужно...

Сидір Іванич махає рукою.

— Не помагає?

Сидір Іванич одверта трохи голову, дивиться задумливо у вікно й говорить:

— Де ж оно поможет, когда той... у точності ніхто не может болість мою оприделить... Один так, другой сяк...

— Д-да, єто... не хорошо...—ще серйозніше й пильніше дивиться на його підпоручик.—Но неужелі нікто не может... оприделить?... Странно! Мне кажется, єто такая болєзнь, что і я, хотя і не врач, могу оприделить... Прізнакі, наприклад, такіє всьо... Міґрень в і'лазах, мурчєніє... Довольно распространённая болєзнь.. І не шуточная.. серйозная болєзнь... Знаєш чем ти болен?

Сидорові Іваничу холоне в серці й він боязко питає:

— Чим?

Козявка ще раз озирає його з ніг до голови, пильно-уважно дивиться в лице й говорить:

— Ну, конечно... хм... Знаєш, у тебя, брат, самая настоящая... ко-смо-ґрафія!

Сидір Іванич блідніє. Очі йому злякано дивляться на Козявку; холод з грудей проходить по животі, по ногах і наче наливає їх оливом. Але він усе-таки криво всміхається і, не зовсім довіряючи, гадаючи, що той жартує, нерішуче говорить:

— А може... ви той... може ви ошибаетесь, ваше благородіє? Потому, как я сібе імею на заміченіє..

— Твої «заміченія»—ерунда!... Это самая настоящая космографія, і прі том в довольно острой форме... Можеш веріть, можеш не веріть, это для меня всьо-равно... Но я би тебе не советовал шутить с ней... Болезнь серьезная...

Козявка раптом, ніби щось побачивши в вікні, одвертається, закусює губи й починає пильно дивитись на двір. Сидір Іванич дріжачою рукою тре лоб і дивиться на його. Салдати презираються, але не знають, як держати себе, й нудливо дивляться на койки.

— І, говорите, очинь сурйозная тето болесть?—нарешті питає Сидір Іванич.

— Ну, разумеется,—не повертаючись, одмовляє Козявка.—Космографія!... Хм... Это не шутка!...

Сидір Іванич дивиться на солдат, втягує в себе губи і, хитаючи головою, говорить:

— От вам!...

Потім хутко звертається до офіцера й питає:

— Ваше благородіє! Ну, а от... примерно сказать, я горчицю хочу употреблять... од живота... Как она против... с... скомографії?

— Горчіцу,—озираючись, зі страхом скрикує «благородіє»,—боже сохрани! Это—смерть!... Кто это тебе сказал?—Это смеялся кто-то!... Нікакіх горчіц!

— Ну, а какиі ж... тето... лікарства?

— Какія?... Хм... Я, відіш, сам тебе не могу сказать. Это уж пусть врач говорит... Ти к врачу обратись... Главное определить болезнь... А горчицу, боже сохрани... Плюнь тому в морду,

кто ето сказал тебе... Ну, мне некогда... Прощайте, кавалери!

— Щасливого путі, ваше благородіє!

Козявка хутко одвертається й, кусаючи губи, виходить, а Сидір Іванич починає збентежено ходити по казармі, то гірко, то непорозуміло всміхаючись, і голосно стукає каблуками по підлозі. Мандрикін та інші, слухаючи, потиху лягають на койки й замірають. Сидір Іванич ходить, ходить, потім раптом повертається й рішуче йде в канцелярію за свою пергородку. Схопивши з столу аркуш паперу з «рецептом», він, грізно похмуривши брови, йде в четвертий взвод і голосно кричить:

— Семененко!

Де-хто здригується, підводиться, але Семененко не рушиться.

— Ти?... Дохтор паршивий,—підходячи до койки, штовха його Сидір Іванич кулаком в бік. Семененко щось мурчить, розплющує очі й, забачивши фельдфебеля, схоплюється й сідає на ліжку. Одна щока йому червона від лежання і скудовчений вус заліз аж у рот.

— Слушаю...—бурмоче він.

— «Слушаю»... Халера! Ти що ж ето надсмішки строїть задумав ізо мною,—злістно питається Сидір Іванич, б'ючи рукою по папері.—Га?... Какиї такі можуть бить горчиці против с... мос... москографії? Га? Я тебе спрашую, какиї можуть бить надсмішки з начальником?!... Що, ти з мальчиком у іграшки войшов, ілі що?... «Горчиця против живота»...Халера американська!...От как дам тебе в паскудну твою морду, так будеть горчиця...

Семененко нічого не розуміє: діється щось погане, а що—невідомо. Здається, радив од щирого серця, а виходить щось не так.

— Спать тільки, іроди! Я вам покажу спать!.. Я вам дам!...

Сидір Іванич озирається, бачить долі біля койки чийсь пояс і вмент звіріє:

— Зводний!... Зводний!...

Більша частина солдат схоплюється, протирає очі, сопе і злякано дивиться на «фітьфебеля». Взводний, унтер-офіцер Мозоль, зстрибує з ліжка і з заспаним лицем біжить до його.

— Тето що таке??—грізно простяга до пояса руку і, дивлячись на унтера, шипить Сидір Іванич.—Я тобі спрашую, по какой надобності, по каким таким чиркулярам полагается поясам под койками валяться? Чия то об'язанность за порядком смотреть? Га?

— Верно упав нечаянно з койки...—бурмоче взводний.

— Упав?!... Я тобі...

І вмить наче хто заліпив Сидору Іваничу рота. Він приклада до живота руку, широко розплющує очі й, замерши ввесь, чогось прислухається. Всі напружено, не шорохнувши, слідкують за ним. Стає тихо-тихо...

— От... вона...ета... самая... с... москографія!—тихо говорить Сидір Іванич, сідаючи безсило на койку. Погляд його падає на пояс, він хита на нього головою до унтера й слабим, болісним голосом говорить:

— Подніми... Спильчивий я очинь у нервах своїх. А ето от... і той... і вредно виходить... Так ето міне как загурчить і мленіє какоесь... ето... всьовозможное...

Він якусь хвилину мовчить, оддиhaючи, потім звертається до трохи заспокоєного Семененка й гірко, безнадійно каже:

— Виходить, делішки-то совсьом погані...

Виходить, у мене не рипматіз і не нефлюєнція, а той... а тета самая... моско... графія.

— О?!—злякано підніма брови Семененко.— Та не може бути?!

— Подпоручик Козявка оприделив... То, говорить, ето усьо ошибочно тібе оприделяли твою болєсть, а она просто москографія... От!... А я, кажись, і в історії записав, що рипматіз... Мандрикін!!

Але, не чекаючи вже Мандрикіна, він сам устає і йде в третій взвод. Зачувши його гукання, Мандрикін скажено схоплюється, б'є себе в груди і з ненавистю кричить:

— Вот убей меня бог, еслі я єво не задушу собаку, мучітеля... Покою нет от толстой шкури... Только...

У дверях з'являється товста, здорова постать «шкури» і з рукою на череві підходить до порожньої койки, на якій лежать зложені аркуші забутої «історії». Гіркий, болісний вираз не сходить йому з лиця.

— От видіш, Мандрикін—говорить він слабим голосом,—ми записали тут, що рипматіз, а виходить совсьом другое... ета самая москографія... Нада, брат, переписать. Ніззя... Пошуйкай пожалуйста...

— Я, Сідор Іванич, не могу,—похмуро бовкає Мандрикін, бігаючи по казармі.—С трьох часов на стрельбе... Істомілся... А тепер в лагере, работи много... Нам спать после обеда полагається.

Сидір Іванич зиркає на його, червоніє, але нічого не каже й тільки пильно дивиться в аркуші. Унтер потупляє голову, солдати поглядають то на Мандрикіна, то на фельдфебеля.

— Та-ак... Ха-ра-шо-о!...—втягуючи в себе

губи, протягує Сидір Іванич.—Очинь... перекра-асно... Що ж... полагается, так полагается...

Він потиху складає аркуші, вирівнює їх і мовчки йде в канцелярію. В взводі підіймається палке шепотіння: хто докоряє Мандрікіну, що він своїм вередуванням викличе чіпляння «мнімої шкури» на весь взвод, де-хто лає самого Сидора Іванича, де-хто ж сміється й, солодко позіхаючи, укладається знову спати. Мандрикін завзято сперечається, б'є себе в груди й присягається, що «мнімий» витягнув уже з його жили і довше він не має сили терпіти. Хай його садовлять «під арест», хай віддають «під суд», а він більше не буде секретарювати у «собаки».

В четвертім взводі раптом чується голосна, злісна балачка Сидора Іванича: чути—лає когось. Крик стає дужчий, потім чути якусь команду, тихо, далі знов команда і тупання багатьох ніг. В дверях грізно з'являється Сидір Іванич.

— Вставать!...—кричить він голосно. — Одеватця! В лагері!—Мандрикіну, видно, хочеться сказати, що рано ще, є наказ у три години виходити з казарми, але він зиркає на червоне, зле обличчя фельдфебеля й мовчки почина на-тягати мундіра. Всі теж мовчки встають, будять тих, що сплять, і одягаються. Хутко чується фельдфебелів крик у другім і першім взводі, чується його лайка, команда, вигукування.

— Тільки й знаєте спать...—сопучи, проходить він у канцелярію.—«Полагаетця»... З ними как з людьми, а они тібе «полагаетця»... Скоро міне!... Стройся!... Чого там копаєтесь?

Сон, тишу—як злизало з казарми. Дзвін лопат, сокир, крик унтерів, шепотіння й злі-

сне, похмуре бурмотіння крізь зуби рядових, шарудіння ніг... Вистроїлись...

Сидір Іванич обходить, пильно озирає кожного, а надто Мандрикіна, дає команду і рота, стукаючи чобітьми, подзенькуючи лопатами й сокирами, з шумом виходить з казарми.

Сидір Іванич обходить порожні взводи, кидає оком на дневальних і йде в канцелярію...

Настає тиша. На стіні цокає годинник і нудно-нудно так вимовляє: «ось-так! ось-так!» Сидір Іванич довго стоїть біля вікна й задумливо-сумно дивиться на двір; потім, зітхнувши, йде за перегородку, сідає на ліжко біля столика й починає передивлятися шклянки й пляшечки з лікарствами. А на губах йому стоїть гірка, іронічна посмішка й іноді ледве чутно виривається з них:

— Мнімий...

ЗМІСТ 1-го ТОМУ.

1. Краса і сила	ст.	3	кн. 1
2. Заручини	"	69	" "
3. Контрасти	"	133	" "
4. Антрепреньор Гаркун-Задунайський	"	171	" "
5. Голота	"	3	кн. 2
6. Біля машини	"	149	" "
7. „Мнімий господін“	"	183	" "

Винниченко, В. [891,79-32 (В. 1. 01)].

1923.—Твори. Том I, кн. 1.

Харків—Київ. Кооперативне видавництво "Рух".
[Державний трест "Київ-Друк" друкарня 8-ма, вул. Л. Тол-
стого (був. Караваївська) ч. 5]. (18×12). Стор. 224+1 порт.
др. 3000 пр.

Винниченко, В. . [891.79.32 (В. 1. 01)].

1923.—Твори. Том I, кн. 2.

Харків—Київ. Кооперативне видавництво „Рух“.
[Державний трест „Київ-Друк“ друкарня 8-ма, вул. Л. Тол-
стого (був. Караваївська) ч. 5] (18×12). Стор. 210+2 нен.
др. 3000 прим.

б. 30 к.

PL 857
(1986)

Винниченко ТВОРИ Т. I к. 2

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО Ц. ІМ. ШЕВЧЕНКА
ЛЬВІВІ.
III 3310/І.2
Г. МОДІ